

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги**

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

“Банк-молия хизматлари” факултети

“Молия ва суғурта хизматлари” кафедраси

“Ҳимояга тавсия этилди”

Кафедра мудири, проф.

_____ Ж.Р.Зайналов
Баённома №___ 2017 йил ___ июнь

5230600 – “Молия” таълим йўналиши

МК-113 гуруҳ талабаси

Эгамбердиева Сарвинознинг

**«Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда бевосита
солиқларнинг ўрни (Пастдарғом туман ҳокимлиги молия
бўлими маълумотлари бўйича)» мавзусидаги**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Илмий раҳбар: доц. Пулатов Д.Х. –
ЎзР Молия Вазирлиги Ғазначилиги
бўлим бошлиғи**

Илмий маслаҳатчи: проф. Зайналов Ж.Р.

САМАРҚАНД – 2017

Мундарижа

Кириш.....	4
I Боб. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда бевосита солиқларнинг аҳамияти	
1.1. Давлат бюджети даромадларининг бевосита солиқларни шакллантириш аҳамияти.....	9
1.2. Давлат бюджети даромадларига бевосита солиқ тушумлари ва уларни барқарорлигини таъминлаш.....	15
1.3. Давлат бюджети даромадларини бевосита солиқларининг ҳуқуқий асослари.....	20
II Боб. Бюджет даромадларини бевосита солиқларининг таҳлили	
2.1. Давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш зарурияти...	27
2.2. Давлат бюджети даромадларини мутлоқ миқдорларда вертикал ва горизонтал таҳлил қилиш усуллари.....	30
2.3. Давлат бюджети даромадларини факторли таҳлил қилиш усуллари.....	34
III Боб. Давлат бюджети даромадларини ривожлантиришда бевосита солиқларнинг ўрни	
3.1. Давлат бюджети даромадларида бевосита солиқлар тушишига таъсир этувчи омиллар.....	38
3.2. Давлат бюджети даромадларида бевосита солиқлар тушишининг назарий концепциялари.....	41
3.3. Бевосита солиқлар тушумини ЯИМга нисбатан ўзгариши ва бюджет даромадларига бевосита солиқлар йиғилувчанлигини ошириш йўллари.....	44

**IV Боб. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлимида ҳаёт
фаолияти хавфсизлигини ҳолати ва самарали ташкил
этиш йўллари**

4.1. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг аҳамияти.....	49
4.2. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлими ходимлари меҳнат ва ёнғин хавфсизлиги доирасидаги чора- тадбирлари.....	50
4.3. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлимида фавқулотда ҳолатлар доирасидаги чора-тадбирлари.....	55
4.4. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлимида фаолият кўрсатаётган ходимларга тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича амалга оширилиб келаётган ишлари ва уни мукаммаллаштириш йўллари.....	62
Хулоса.....	64
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	67

Кириш

Давлат бюджети даромадлари миллий даромаднинг қайта тақсимланадиган қисми бўлиб, иқтисодиёт ривожланишининг муҳим омили ҳисобланади. Шунингдек, бюджет даромадлари давлат вазифаларини ҳамда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни молиявий таъминлашнинг асосий молиявий воситаси ҳисобланади.

Давлат бюджетини бевосита солиқларни самарали шакллантириш жараёни, авваламбор, пухта ишлаб чиқилган солиқ-бюджет сиёсатини юритиш ва оқилона солиқ маъмурчилигини ташкил этишга боғлиқ бўлади.

Бугунги кунда иқтисодиётимиз эришаётган ютуқлар қаторида барқарор иқтисодий ўсиш, аҳоли турмуш фаровонлиги даражасининг муттасил ошиб бориши, ташқи савдо балансининг ижобий сальдо билан бажарилиши, ҳеч муболағасиз, солиқ-бюджет сиёсатини самарали юритиш натижаси, деб айтсак хато бўлмайди.

Бюджет-солиқ сиёсатининг амалий натижаси сифатида сўнгга йилларда бюджет даромадларида бевосита солиқ тушумлари ортиб бормоқда. Бюджет даромадларини шакллантиришда беркитилган солиқлардан фойдаланиш самарадорлига кўпинча мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, аҳоли даромадлилигига, солиқ интизомига, халқнинг менталитетида бошқа қатор омилларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бюджет даромадларида бевосита солиқлар тушуми юқорилиги мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланганлигини акс эттиради.

Давлат бюджети даромадларини тўғри таҳлил қилиб, тегишли хулосалар чиқариш, Давлат бюджети учун қўшимча резервлар қидириб топиш (айнан таҳлил натижалари ёрдамида аниқлаш мумкин) ва даромадларнинг ўсиш суръатларини харажатларнинг ва бошқа ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларга мос ҳолда таъминлаш молия, солиқ ва божхона идораларининг ҳозирги кундаги асосий долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

БМИда муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Иқтисодий адабиётда бюджет бевосита даромадларини бошқариш хусусида А.Б.Маманазаров, Ж.Р.Зайналов, Ж.Т.Есмурзаев, Қ.Т.Тожибоевалар¹ илмий изланишда қисман ўрин эгаллаган. Уларнинг ишларида асосий диққат маҳаллий солиқлар ва йиғимларни ундириш жараёнларини бошқариш механизмларига қаратилган. Бу эса маҳаллий бюджетларни бошқаришда солиқларнинг таъсирини оширишга қаратилган. Юқоридаги муаллифларнинг изланишлари тадқиқот сифатида танланаётган мавзуга боғлиқ бўлсада уларнинг ҳеч бирида бюджет даромадларини бошқаришни муқобиллаштириш объекти сифатида қўйилмаган ва ўрганилмаган.

Юқорида таъкидланганлар тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилаб берди ва изланишлар олиб боришини талаб этади.

БМИнинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. БМИ Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Молия ва суғурта хизматлари” кафедрасининг илмий-тадқиқот ишлари режаси асосида олиб борилган.

Битирув малакавий ишининг мақсади давлат бюджет даромадларини барқарорлигини таъминлашда бевосита солиқлар тушуми барқарорлигини таъминлашга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Битирув малакавий ишини белгилаб олинган мақсадидан ва танланган мавзунини ёритиш йўналишларидан келиб чиқиб **ишнинг вазифалари** сифатида қуйидагилар белгилаб олинди:

- давлат бюджети даромадлари барқарорлигини таъминлашнинг объектив зарурлиги, вазифалари ва йўналишларини ўрганиш;

¹ Маманазаров А. Солиқ сиёсати. -Т.: Молия, 2003. - 102 б.; Зайналов Ж.Р., Қосимова Ф. Солиқлар ва солиққа тортиш. Маъруза курси. – Самарқанд: СамИСИ, 2015. - 286 б.; Есмурзаев Ж.Т. Маҳаллий солиқларни ундириш механизмининг такомиллаштириш масалалари // Журнал налогоплательщика. 2006 й. 7-сон. – б. 38-40.

- бевосита солиқларнинг бюджет даромадлари шаклланишидаги ижтимоий-иқтисодий аҳамияти ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш;

- бевосита солиқларни самарали бошқаришга қаратилган ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш ва уни мамлакатимизда амалий жиҳатдан қўллаш борасида илмий таклиф ишлаб чиқиш;

- бюджет даромадларини шакллантиришда даромад ва фойда солиқлари салмоғини, улар ўртасидаги нисбатни ўрганиш;

- мол-мулк солиғи ва ресурс тўловларининг бюджет даромадларидаги ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш;

- давлат бюджет даромадларини барқарорлигини таъминлашда бевосита солиқлар тушуми таъминлашнинг самарали йўллари аниқлаш.

Битирув малакавий ишини объекти сифатида Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг бевосита солиқли даромадлари ва уларни ҳолатлари бўлиб ҳисобланади.

Битирув малакавий ишини предмети эса давлат бюджет даромадларида бевосита солиқлар тушуми барқарорлигини таъминлаш жараёнида вужудга келаётган молиявий муносабатлар бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот методлари. Тадқиқотни амалга оширишда кузатиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш иқтисодий-таҳлил усуллар қўлланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- бюджет шу жумладан, маҳаллий бюджетлар даромадларини бошқариш амалиётининг етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги боқимандалик кайфиятининг устунлиги, субъектив омилларнинг таъсирчанлиги ва бошқалар) ва унинг мукамал эмаслиги ёритилди ва аниқланди;

- бюджет даромадларини бошқаришда солиқлар ролини кучайтириш, икки йўналишда – бюджет даромадларини бошқаришда уларнинг салмоғини

ошириш ва маҳаллий солиқларнинг ундирилиш механизмини бошқаришни оқилона амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги ёритилди;

- бюджетнинг бевосита солиқли даромадларини бошқаришдаги қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

Илмий янгилиги бюджет даромадларини бошқаришда солиқ тўлов тизимини бошқаришга қаратилган илмий таклиф ҳамда амалий тавсиялар ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади ва улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- бюджет даромадларини бошқариш принциплари тизимлаштирилди ва маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш маҳаллий молия орган ходимларини ролини ошириш зарурлиги баён этилди;

- бюджетнинг бевосита солиқли даромадларининг таркиби белгиларига кўра гуруҳлаш ва унинг ўзига хос чизмаси асосида бошқаришни йўлга қўйиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди;

- бюджет даромадларини бевосита солиқлар таъсирида бошқариш амалиёти таҳлил қилиниб, солиқларнинг бюджет даромадларини шакллантиришдаги улушининг озлиги сабаблари белгилаб олинди;

- бюджет даромадларини бошқаришда бевосита солиқлар ролини ва ундириш механизмини такомиллаштириш зарурлиги асосланди;

- бюджет даромадларини бошқаришда бевосита солиқларни ундириш механизмини такомиллаштириш орқали бюджет даромадларини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб берилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. БМИда илгари сурилган илмий-назарий ва амалий ғоялар ҳамда ишлаб чиқилган таклиф ва тавсиялардан бюджет даромадларини бошқаришда борасидаги масалаларини ҳал этишда, хусусан, республиканинг бюджет тизимидаги вазиятни комплекс яхшилаш мақсадида ишлаб чиқиладиган махсус Дастурларни яратишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, тадқиқот натижаларидан давлат таълим стандартларига мувофиқ “Молия”, “Давлат

бюджети”, “Солиқлар ва солиққа тортиш” ва бошқа бакалавриат таълим йўналишлари фанларини ўқитишда ҳам фойдаланса бўлади.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Тадқиқот ишининг натижалари ва хулосалари Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлими (25.05.2017 йилдаги А/01-6/33-сонли далолатнома) томонидан амалиётга жорий қилиш учун қабул қилинган.

Ишнинг синовдан ўтиши. БМИнинг илмий натижалари Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Молия ва суғурта хизматлари” кафедрасининг 2017 йил 26 май 10-сонли илмий семинарида муҳокама этилди ва ҳимояга тавсия этилди.

БМИнинг тузилиши ва ҳажми. БМИ кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Унинг матни 71 бет бўлиб, унда 7 та жадвал, 6 та диаграмма ва 1 та чизма мавжуд.

I-Боб. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда бевосита солиқларнинг аҳамияти

1.1. Давлат бюджети даромадларининг бевосита солиқларни шакллантириш аҳамияти

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш даврида амалга оширилаётган муҳим тадбирлар қаторида молия соҳасини ислоҳ қилиш, унда мавжуд бўлган муаммоларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда зарурий шarti ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримов таъкидлаб ўтганларидек: “Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал янгилаш биз учун энг муҳим устувор вазифа сифатида изчил давом эттирилади. Мамлакатимизнинг барчи минтақаларида бизнесни ривожлантириш учун янада қулай ишчан муҳитни яратиш, тадбиркорлик, кичик ва хусусий бизнесга янада кенг эркинлик бериш, бюрократик тўсиқ ва ғовларни бартараф этиш бўйича зарур чора-тадбирларни амалга ошириш лозим”².

Мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш жараёнида молия тизимининг энг муҳим ва мураккаб унсури бўлган бюджет даромадларини ташкил этувчи бевосита солиқлар бюджет тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Бевосита солиқлар аввало хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида юзага келади ва бу жараёнда қайта тақсимланиб, давлатнинг бюджетини шакллантиради.

Давлат бюджет даромадларини мавжуд бўлишининг энг муҳим объектив омилларидан бири – бу давлатни ўз функцияларини амалга ошириш учун муайян миқдорда молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжидан келиб

² Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 28-б.

чиқади. Давлат бюджетига келиб тушадиган ва ижтимоий манфаатлар учун сарфланадиган бюджет харажатларига асосан давлат бюджетида мужассам бўлади. Шунини таъкидлаш лозимки, жамият иқтисодий ҳаётида оборотда бўладиган молиявий ресурслар икки хил тартибда – бюджет тизими ва хўжалик юритувчи субъектлар (шу жумладан, аҳоли) орқали ҳаракатда бўлади. Бюджет тизимида оборотда бўладиган молиявий ресурслар табиатан иккиламчи молиявий ресурслар ҳисобланиб, улар миллий даромадни қайта тақсимланишидан юзага келади. Шу жиҳатидан ҳам уларни иккиламчи молиявий ресурслар деб аташ мумкин. Бюджет тизими бу моҳияти ва таркиби жиҳатидан бюджетлар ва бюджет маблағларини олувчилар йиғиндисидир. Бюджет тизимининг муҳим таркибий қисмларидан бири – бу давлат бюджетига ҳисобланади. Давлат бюджетига – молиявий тизимнинг асосий бўғими ҳисобланиб, ўзида даромадларни ва харажатларни мужассамлаштирган, давлат пул маблағларининг марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, ўзида молиявий ресурсларни акс эттирида ҳамда улар ҳаракати орқали ресурсларни йиғилишига ва харажат қилинишига олиб келади. Солиқлар Давлат бюджетининг, шунингдек, бюджет тизимидаги қирувчи барча даражадаги бюджетларнинг даромад қисми шаклланишининг муҳим молиявий манбаи ҳисобланади. Давлат бюджетига солиқларнинг молиявий ресурс сифатидаги ҳиссаси, фикримизча, уч хил омилга: биринчидан давлатни ўз ваколатига қирувчи вазифаларни амалга ошириш учун керак бўладиган маблағлар миқдорига, иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатига, учинчидан, давлатнинг жамиятга кўрсатадиган ижтимоий хизматларининг тижоратлашув (пуллик) даражасига боғлиқ бўлади.

Маълумки, иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосан давлат бюджетига орқали амалга оширилиб бориладики, бунда бевосита солиқлар алоҳида роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. А.

Каримовнинг “Бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолади”³, деган таъкидлари бундан кейин солиқларнинг муҳим молиявий ресурс сифатида амал қилишини тасдиқлайди.

Бевосита солиқлар молиявий ресурслар сифатида мураккаб иқтисодий функцияларни қамраб олади. Бевосита солиқлар функциялари ҳақида ягона фикрлар ханузгача мавжуд эмас. Айрим иқтисодчилар солиқлар фискал (хазина), назорат, қайта тақсимлаш функцияларга хос деб таъкидлашса, баъзилари солиқларга фискал ва иқтисодий функциялар хос деб ҳисоблашади. Ғарб иқтисодчиларидан (Жирарден Т. Д., Мальмиган Р.Б.) айримлари солиқлар фискал ва назорат қилиш функцияларидан ташқари рағбатлантириш, иқтисодиётни ҳамда даромадларни бошқариш каби функцияларни ҳам бажаради деб таъкидлашади. Ўзбек олимларидан академик М. Шарифхўжаев ва А. Ўлмасовлар солиқлар уч хил функцияларни бажаради: фискал, хўжалик фаолиятини рағбатлантириш, аҳоли айрим тоифаларини ижтимоий ҳимоя қилиш, деб фикр билдиришган⁴.

Бизнингча, солиқларга фискал (бюджетни пул ресурслари билан таъминлаш), миллий даромадни қайта тақсимлаш, ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва иқтисодиётни бошқариш каби функциялар хос деб ўйлаймиз.

Мамлакатимиз бюджет даромадларига бевосита солиқларнинг тутган ўрнини 1-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Бюджет даромадларида бевосита солиқларнинг тутган ўрни аҳамиятли бўлиб, жами солиқ тушумларининг ўртача 51-52%ни ташкил этади.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 160 б.

⁴ Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Мехнат, 1995. – 280 б.

**Давлат бюджети даромадлари таркибида солиқ тушумларининг улуши⁵,
млрд. сўмда**

Асосий бюджет параметрлари	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	Бюджет даромадларида салмоғи, %да
Давлат бюджети даромадлари	20614,1	25104,9	30160,8	36184,9	40505,8	100
Шу жумладан: Бевосита солиқлар	5196,4	6583,1	7790,4	8554,3	9338,5	23,6
Билвосита солиқлар	11187,8	13039,4	15618,2	19115,8	22298,1	52,8
Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	2746,4	3755,4	4521,4	5741,8	5806,5	15,8
Қўшимча фойда солиғи	250,0	294,5	388,4	548,2	390,2	1,5
Бошқа даромадлар	1233,5	1432,4	1842,4	2224,8	2672,5	6,1
Бюджет харажатлари	21571,1	26312,4	31582,3	37967,7	42721,3	Бюджет дефицити ЯИМга нисбатан 1,0 фоиз

⁵ www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг расмий веб сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

Бевосита солиқлар тадбиркорлик субъектлари ва жисмоний шахслардан тўғридан-тўғри ундириладиган солиқларни ўз ичига олиб, кейинги йилларда ушбу туркум солиқлар бўйича солиқ ставкаларининг пасайтирилганига қарамасдан, солиқ базасининг кенгайиши ҳисобига давлат бюджет даромадлари ҳам ортиб бормоқда.

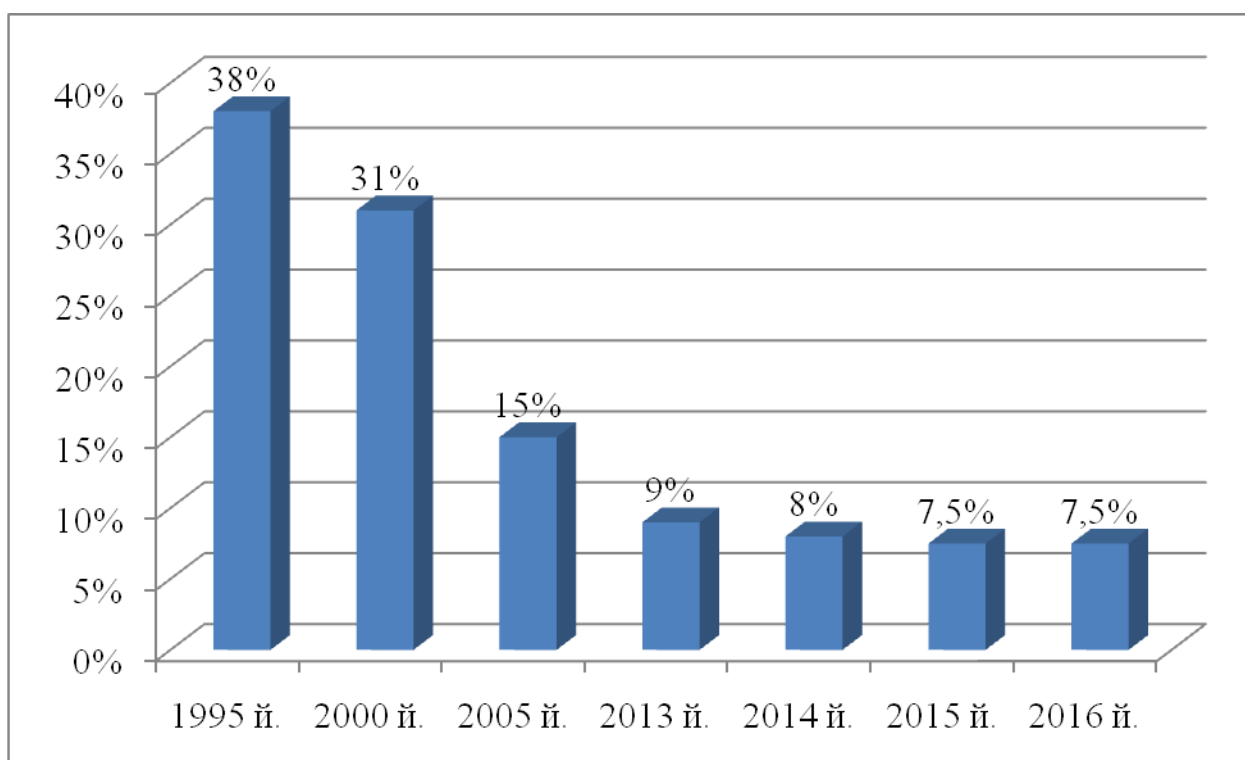
Бевосита солиқларнинг молиявий ресурслар сифатидаги роли давлат иқтисодий сиёсати, хусусан, солиқ сиёсатининг моҳиятига бевосита боғлиқ бўлади. Солиқ сиёсатининг сўнгги йиллардаги асосий натижаларидан бири бу айрим солиқларнинг камайтирилиши бўлди. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида солиқ юкини енгиллаштириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш ва унификация қилиш бўйича хўжалик субъектларини қўллаб-қувватлаш мақсадида қўшимча чоралар белгиланиши алоҳида ўринга эгадир. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Солиқ тизимини ўзгартиришда асос қилиб олинган бош тамойил – корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтиришдир”⁶. Хусусан, кейинги йилларда мамлакатимиздаги бир қатор солиқ ставкалари аҳамиятли даражада пасайтирилиб борилмоқда.

Солиқ юкини янада камайтириш, жумладан, иқтисодиёт соҳасидаги солиқ юки 21,5 фоиздан 20,5 фоизга, жисмоний шахслар учун даромад солиғининг энг кам ставкаси 8 фоиздан 7,5 фоизга туширилгани бу иқтисодиётимиз ривожига, албатта, муҳим аҳамият касб этади (1-диаграммага қаралсин).

Бундай солиқ енгилликлари 130 млрд. сўмдан ортиқ маблағни тежаш ва уни корхоналар ихтиёрида қолдириб, уларнинг ўз айланма маблағларини кўпайтириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва технологик янгилаш, шунингдек, аҳоли даромадларини 90 млрд. сўмдан кўпроқ ошириш имконини беради.

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 72 б.

Самарқанд вилояти бўйича 1995-2016 йиллар юридик шахслардан
олинадиган фойда солиғи ставкасининг пасайиши



Амалга оширилган бюджет-солиқ сиёсати биринчидан, иқтисодиётнинг истиқболли соҳа ва тармоқларини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш тизимида муҳим фискал омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда. Иккинчидан, амалдаги фаол ижтимоий сиёсат ва кучли ижтимоий ҳимоя тизимларини шакллантиришда давлат бюджетига алоҳида вазифалар юклатилган бўлиб, ушбу вазифаларни самарали ижроси таъминланмоқда. Кейинги йилларда амалга оширилган ислохотлар натижасида давлат молиясининг барқарорлиги таъминланди.

Бевосита солиқлар давлатнинг асосий молиявий ресурсларидан бири бўлиб, мураккаб иқтисодий муносабатларни қамраб олади. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқларнинг иқтисодиётга рағбатлантирувчи таъсирини кучайтириш мақсадида солиқ тизимини ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан,

тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсирини оширишга қаратилган ислохотлар устувор аҳамият касб этади. Корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтириш, фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ставкаларини пасайтириш орқали иқтисодиётдаги соғлом муҳитни шакллантириш ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини янада жонлантириш таъминланади.

1.2. Давлат бюджети даромадларига бевосита солиқ тушумлари ва уларни барқарорлигини таъминлаш

Маҳаллий бюджетга беркитилган солиқларнинг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- солиқларга нисбатан таққослаганда иқтисодиёнинг тартибга солиш ва рағбатлантириш имконияти юқори даражадалиги;

- эгилувчанлиги;

- адолатлиги;

- тараққийпарварлиги;

- сиёсий жавобгарлиги;

- паст даражада инфляцион характерга эгалиги ва б.

Мамлакатда иқтисодий тараққиётининг турли босқичларда амалга оширидган солиқ ислохотлари бюджет даромадларида беркитилган солиқ тушумларининг ортишини таъминлашга қараталди. Бугунга кунда бунга маълум даражада эришилганлигини 2-жадвалда кўриш мумкин.

2-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, беркитилган солиқлар 2016 йилда 2008 йилга нисбатан 19,9 фоизли пунктга пасайган. Мазкур ҳолатни сўнгги йилларда бюджет-солиқ сиёсатида амалга оширилаётган ислохотлар билан изоҳлаш мумкин. Жумладан, солиқ ставкалари пасайиш натижасида юридик шахслардан олинадиган фойда солиш ставкаси 2008 йилда 12 фоиздан 2016 йилда 6 фоизгача пасайтирилди.

Бюджет даромадларида айрим беркитилган солиқлар таркиби ва улушини ўзгариши⁷ (фоиз ҳисобида)

Йиллар Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016 й. 2008 й.га нисбатан фарқи
Бюджет (давлат мақсадли фондларисиз)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	-
Бевосита солиқлар	43,0	44,2	43,3	43,8	41,0	39,0	38,7	38,6	23,1	-19,9
Бевосига даромаддан олинадиган солиқлар	27,9	27,9	27,9	28,4	25,4	24,2	24,0	23,7	16,0	-11,9
Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	4,9	5,0	4,7	5,1	4,7	4,0	3,7	3,6	3,1	-1,8
ҚҚС	2,4	24,1	23,7	23,6	23,4	23,1	23,0	23,0	30,9	+28,5
Акциз солиғи	24,5	24,7	24,2	24,3	24,9	25,4	25,9	26,2	16,0	-8,5

⁷ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари

Ривожланган давлатларда солиқ тизимини шакллантириш юзасидан тажриба шуни кўрсатадики, ҳам давлат эҳтиёжларини, ҳам солиқ тўловчилар манфаатларини таъминловчи солиқ тизими асосини иқтисодий асосланган бевосита ва билвосита солиқлар мувофиқлиги ҳисобланади.

Кўпчилик унитар давлатларда, хусусан, Ўзбекистонда икки поғонали бюджет тизими, яъни республика ва маҳаллий бюджетлар амал қилади. Мазкур бюджет бўғинларининг ҳар бирига у ёки бу турдаги давлат функцияларини бажарши бириктирилади ва уларни бажаришда фойдаланиладиган молиявий маблағлар аниқланади.

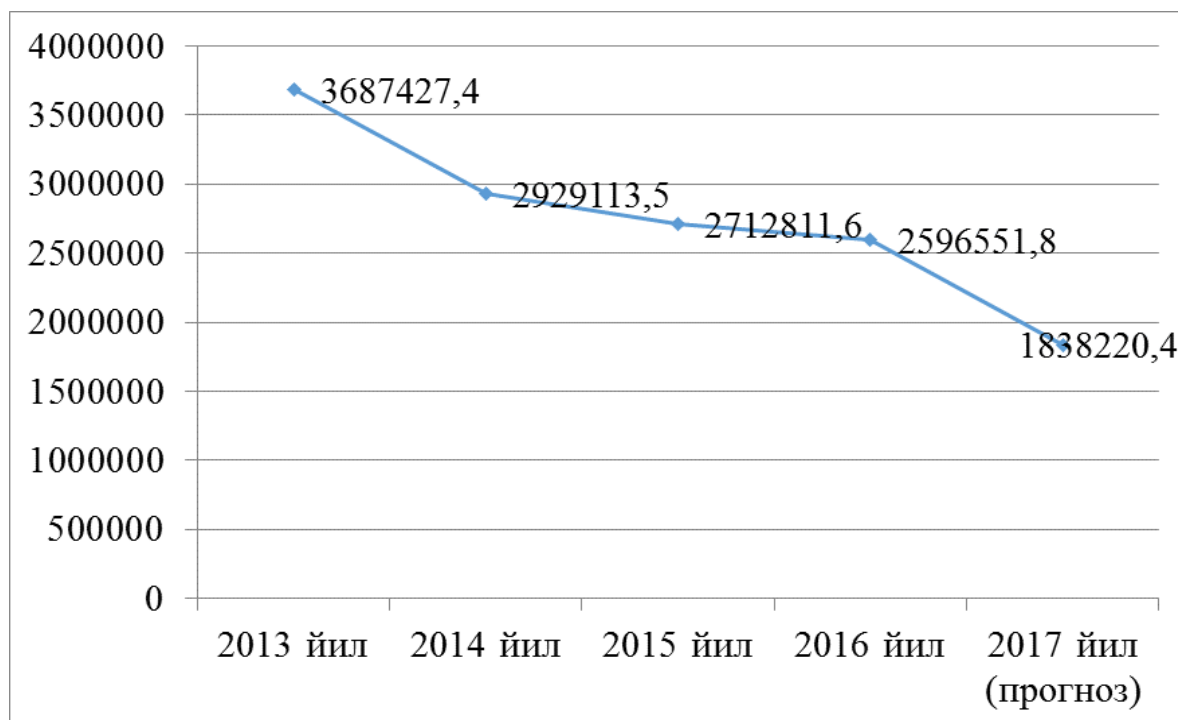
Ўзбекистонда мустақиллик йилларида турли даражадаги бюджетларни тенглаштириш сиёсати амалга оширилиб келинмоқда. Маҳаллий бюджетлар мустақиллигани, уларнинг даромад ва харажатларни таъминлашга масъулиятини ошириш, давлат бошқарувида маҳаллий давлат органларининг ролини кучайтариш, маҳаллий бюджетларнинг Давлат бюджетидаги улушини ошириш мақсадида юридик шахслар ва хусусий тадбиркорларнинг алоҳида турдаги тадбиркорлик фаолиятга турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ, юридик шахс ташкил этмасдан туриб тадбиркорлик билан шуғулланувчи жисмоний шахслар учун қатъий белгиланган солиқ, республика ҳудудида ишлаб чиқариладиган ўсимлик ёғи ва пиво учун акциз солиш ҳамда белгиланган тартибда давлат божлари, йиғим ва жарималар тўлалигича маҳаллий бюджетларга ўтказилмоқда.

Маҳаллий бюджетларга юқори бюджетдан молиявий ёрдамлар ва умумдавлат солиқларидан меъёрий ажратмалар белгиланади. Маҳаллий бюджетларни молиявий тенглаштириш сиёсати борасида бевосита солиқлар бўйича меъёрий ажратмалар шаклланган. Ўзбекистонда юқори бюджетдан қўйи бюджетларга ажратиладиган субвенцияларнинг умумий миқдори 2013 йилда 3687427,4 млн. сўм қилиб белгиланган бўлса, 2014 йилда 2929113,5 млн сўм, 2016 йилга нисбатан 2017 йилда 758313,4 млн сўмга кам қилиб режалаштирилмоқда (2-диаграмма). Мазкур субвенциялар асосан халқ

таълими муассасаларининг иш ҳақи ва ягона ижтимоий тўловини молиялаштиришга ҳамда ижтимоий нафақаларга ажратилмоқда.

2-диаграмма

Юқори бюджет куйи бюджетларга ажратилган субвенцияларининг
миқдорлари⁸ (млн. сўм)



Маҳаллий бюджетларга умумдавлат солиқларидан меъёрий ажратмалар миқдори Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори билан тасдиқланади ва маҳаллий бюджет даромадларини тўлдирувчи манба ҳисобланади.

3-жадвал маълумотларига кўра, беркитилган солиқлар тушуми 2015 йилда 2008 йилга нисбатан 6,9 пунктга пасайган. Бу ҳолат асосан юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ва жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғидан тушумлар миқдорининг пасайиши ҳисобига содир бўлган. Бироқ, ягона солиқ тўловида тушумлар улуши ортиб борган. Бунинг сабаби ушбу солиқ турини ҳисоблашда норматив меъёрларнинг киритилиши билан изоҳланади.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари

Самарқанд вилояти маҳаллий бюджет даромадларига беркитилган солиқ тушумлари улушининг ўзгариши⁹
(фоиз ҳисобида)

Маҳаллий бюджет даромадлари -ЖАМИ	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2016 йил 2008 йилга нисбатан
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Бевосита солиқлар	44,2	41,8	39,7	37,7	39,0	39,7	40,4	40,7	38,7	-5,5
Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	6,3	6,3	4,7	3,9	4,2	4,4	4,5	4,7	4,4	-1,9
Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўлови	3,9	4,5	4,2	4,4	4,4	4,4	4,4	4,4	4,2	+0,3
Кичик корхова ва микрофирмалар учун ягона солиқ тўлови	3,5	4,1	3,8	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	3,7	+0,2
Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	19,5	16,9	17,5	16,4	16,6	16,7	16,8	17,0	14,4	-5,1
Тадбиркорлик фаолияти алоҳида турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ	2,5	2,5	2,9	2,9	3,5	3,6	3,8	3,9	3,6	+1,1
Ободонлашгариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	8,4	7,5	6,6	6,1	6,4	6,7	7,1	7,5	7,1	-1,3

⁹ Самарқанд вилоят Давла солиқ бошқармаси маълумотлари

Тадбиркорлик фаолиятининг алоҳида турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ тушуми ҳам ўсган. Шунингдек, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи улуши пасайиб борган, сабаби умумбелгиланган тартибда солиқ тўловчилар сонининг қисқариб бораётганлигидир.

Хулоса ўрнида қайд этиш керакки, Ўзбекистонда мазкур икки солиқ тури бўйича солиқ ставкаларининг пасайиши солиққа тортиш тарифларининг ўзгариши ҳисобига юз берган.

Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, ривожланган давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам умумдавлат солиқларида ажратмалар меъёрини белгилашнинг маълум бир услубидан фойдаланилмайди:

Бизнингча, маҳаллий бюджетлар даромадлари барқарорлигини таъминлашда бевосита солиққар тушумидан фойдаланишда қуйидага чоратадбирларни амалга ошириш, яъни:

- умумдавлат солиқларидан ажратмалар меъёрларини белгилашнинг аниқ услубини ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш;
- айрим бевосита солиқларни (масалан, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи) тўлалигача маҳаллий бюджетларга бириктириш мақсадга мувофиқ бўлади.

1.3. Давлат бюджети даромадларини бевосита солиқларининг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикасида солиқ тизимининг ҳуқуқий асослари, солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятлари, солиқ ишларини юритиш тартиби ва солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик Солиқ кодекси, Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги Қонуни ва шу каби бевосита солиққа оид қонун ҳужжатлари орқали тартибга солиб турилади.

Солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидан ўрин олган нормалари Солиқ кодексига мувофиқ бўлиши лозим. Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Солиқ кодексидан бошқача қоидалар белгиланган ёки назарда тутилган бўлса, унда халқаро шартнома қоидаларида белгиланган шартлар амалда қўлланилади.

Солиқ солиш - юридик шахсларга нисбатан мулкчилик шаклидан қатъи назар, қонун олдида тенглик, жисмоний шахсларга нисбатан еса жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенглик асосида амалга оширилади.

Белгиланаётган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар товарлар (ишлар, хизматлар)нинг ёки пул маблағларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида еркин муомалада бўлишини бевосита ёки билвосита чеклаб қўйиши ёхуд солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятини бошқача тарзда чеклаб қўйиши ёки унга ғов бўлиши мумкин эмас. Олинган манбаларидан қатъи назар, барча даромадларга солиқ солиниши лозим, солиқ имтиёзларини белгилашда еса албатта ижтимоий адолат принципларига риоя этилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги-сўмда ҳисоблаб чиқарилади.

Амалдаги Солиқ кодексига (2008 йил) кўра солиқ тўловчилар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

1. Давлат солиқ хизмати органлари ва бошқа ваколатли органлардан амалдаги солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар, солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларидаги ўзгаришлар ҳақида ахборот олиш.

Солиқ тўловчи юридик ва жисмоний шахслар ўзлари рўйхатдан ўтган қуйи давлат солиқ хизмати органларига бориб, бюджет олдидаги ўз

мажбуриятларини хатоларсиз бажариш мақсадида тегишли ахборотларни ёки маслаҳатларни бепул олиш имкониятларига эга.

2. Ўз солиқ мажбуриятларини бажариш юзасидан давлат солиқ хизмати органлари ҳамда бошқа ваколатли органлардаги мавжуд маълумотларни олиш.

Бунга мувофиқ солиқ тўловчилар қуйи солиқ идораларидан хўжалик ва молиявий фаолиятларига тегишли бўлган солиқ солиш масалалари бўйича маслаҳат олиш ва маълумотлар билан танишиш имкониятига егадирлар.

3. Солиқ муносабатлари масалалари юзасидан ўз манфаатларини шахсан ёки ўз вакили орқали ифода этиш.

4. Солиқ кодексида, бошқа қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларида белгилаб қўйилган асослар мавжуд бўлган тақдирда ҳамда тартибда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлардан фойдаланиш.

Солиқ тўловчилар нафақат Солиқ кодексида, балки Вазирлар Маҳкамасининг ёки Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли қарор ва фармонларида кўзда тутилган имтиёзлардан ҳам фойдаланиш ҳуқуқларига егадирлар. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 26 январдаги «Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ички бозорни тўлдириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 1047-сонли қарорига асосан 2012 йил 1 январига қадар бўшайдиган маблағларни ишлаб чиқариш корхоналарини техникавий қайта жиҳозлаш ва модернизатсиялашга, шу жумладан янги лабораториялар барпо этиш ва мавжудларини жиҳозлашга, янги маҳсулот турлари ишлаб чиқаришни ўзлаштиришга, шунингдек хом ашё базасини ривожлантиришга мақсадли тарзда йўналтириш шарти билан асосий фаолият тури бўйича гўшт ва сутни қайта ишлашга ихтисослаштирилган микрофирмалар ҳамда кичик корхоналарга ягона солиқ тўловини 50 фоизга камайтирилган ставкада тўлаш бўйича имтиёз берилган.

5. Солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар, пеня ва жарималарнинг ортиқча тўланган ёки ундирилган суммаларини ҳисобга олиш ёки қайтариб олиш.

Буджетга ортиқча ундирилган солиқлар 30 иш куни ичида солиқ тўловчиларга қайтарилиши ёки бошқа солиқлар ва йиғимлардан қарзи мавжуд бўлган ҳолда ўша қарзни қоплашга йўналтирилиши имконияти пайдо бўлади.

6. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлашни кечиктириш ва (ёки) бўлиб-бўлиб тўлаш.

7. Солиқ солиш объектини ҳисобга олишда, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш ҳамда тўлашда ўзлари йўл қўйган хатоларни мустақил равишда тузатиш.

Солиқ тўловчилар солиқ ҳисоб-китобини қуйи солиқ идораларига қонунчиликда белгиланган муддатларда топширгандан сўнг хато ва камчиликларни аниқлашса, уни тузатиб, дарҳол солиқ идораларига солиқ ҳисоб-китобларини қайта топширишлари лозим бўлади. Акс ҳолда қонун олдида жавоб беришларига тўғри келади.

8. Солиқ текширувлари материаллари билан танишиш ва текширув далолатномаларини олиш.

Солиқ тўловчилар фаолияти солиқ органлари томонидан текширилганда аниқланган хато ва камчиликлар, қўшимча ҳисобланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, ҳисобланган молиявий жарималар тўғрисида тузилган далолатнома корхона мансабдор шахсларига (бош ҳисобчисига) таништирилиши шарт. Текшириш натижаларини корхона раҳбарияти нотўғри деб ҳисоблаши ҳамда еътироз билдириши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда солиқ тўловчи солиқ идораси раҳбарияти номига ёхуд юқори солиқ идораларига ёзма мурожаат қилиши мумкин. Солиқ идораларида эксперт комиссияси тузилган бўлиб, ушбу комиссия томонидан солиқ тўловчиларнинг ёзма еътирозлари бир ой муддат ичида кўриб чиқилади ва

натижаси аризачига билдирилади. Бундай ҳолатда текшириш натижасида солиқ тўловчига нисбатан қўшимча ҳисобланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар ҳамда молиявий жарималарни бюджетга ундириш тўхтатилмайди.

9. Солиқ текширувларини амалга ошираётган давлат солиқ хизмати органларига солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бажаришга доир масалалар юзасидан тушунтиришлар бериш.

10. Давлат солиқ хизмати органларининг, бошқа ваколатли органлар ва улар мансабдор шахсларининг Солиқ кодексига ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ бўлмаган ҳужжатлари ҳамда талабларини бажармаслик.

11. Давлат солиқ хизмати органларининг ва бошқа ваколатли органларнинг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан белгиланган тартибда шикоят қилиш;

Солиқ органлари ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорлари айрим ҳолларда солиқ тўловчиларнинг еътирозларини келтириб чиқариши ёки улар мансабдор шахсларининг ҳатти-ҳаракатларини солиқ тўловчи қонунга зид деб ҳисоблаши ва уларга барҳам бериш мақсадида юқори солиқ органлари (Давлат солиқ бошқармаси, Давлат солиқ кўмитаси)га ёхуд судга шикоят билан даъво қилиши мумкин. Бундай ҳолат амалиётда баъзида учраб туради.

12. Давлат солиқ хизмати органларининг ва бошқа ваколатли органларнинг қонунга ҳилоф қарорлари ёки улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф ҳаракатлари туфайли йетказилган зарарнинг ўрни қопланишини белгиланган тартибда талаб қилиш.

Солиқ тўловчилар Солиқ кодексида ва бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга ҳам ега бўлишлари мумкин.

Солиқ кодексига кўра солиқ тўловчилар қуйидаги мажбуриятларга эгадирлар:

1. Ўз солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажариши.

Солиқ тўловчилар ҳар бир солиқ тури бўйича ҳисоб-китобларини белгиланган муддатлардан кечиктирмасдан солиқ идораларига тақдим етади. Акс ҳолда корхонага ва корхонанинг мансабдор шахсларига нисбатан молиявий ва маъмурий жазо чоралари қўлланилади.

2. Қонун ҳужжатларига мувофиқ бухгалтерия ҳисобини юритиши, молиявий ва солиқ ҳисоботини тузиши.

Корхона ўзининг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини юритишда қонунчилик билан белгилаб берилган ҳисоб ва бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларини юритишга мажбурдир. Корхонада бухгалтерия ҳисобини юритиш тегишли қонунчилик нормалари асосида амалга оширилади.

3. Давлат солиқ хизмати органларига ва бошқа ваколатли органларга имтиёзлар олиш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим етиши.

Солиқ тўловчиларга Солиқ кодексида, Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорларида ёки бошқа қонун ҳужжатларида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлардан имтиёзлар кўзда тутилган ҳолда, улар имтиёз олиш ҳуқуқини тасдиқловчи тегишли қонун ҳужжатларини қуйи солиқ идораларига тақдим етишлари шарт. Имтиёз ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат мавжуд бўлгандагина улар имтиёзлардан фойдаланишлари мумкин.

4. Солиқ текширувлари ўтказилаётган вақтда давлат солиқ хизмати органларига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш, тўлаш билан боғлиқ ҳужжатлар ҳамда маълумотларни тақдим етиши.

Назорат органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгашининг текширув режасига асосан давлат солиқ хизмати органлари томонидан солиқ тўловчилар фаолияти текширилганда корхоналар солиқ солиш объекти билан боғлиқ бўлган барча объектларини кўздан кечириш ва текширишга шароит яратиб беришлари лозим. Акс ҳолда солиқ идораларининг қонуний талаблари бажарилмаган ҳисобланади ва уларга нисбатан қонунчиликда кўзда тутилган тегишли жазо чоралари қўлланилади.

5. Давлат солиқ хизмати органларининг ва бошқа ваколатли органларнинг ҳамда улар мансабдор шахсларининг қонуний талабларини бажариши, шунингдек мазкур органларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилмаслиги шарт.

Солиқ идоралари томонидан ўтказилган текширишлар натижасида аниқланган хато ва камчиликларни бартараф этиш ёки уларнинг бошқа ваколат доирасидаги қонуний талаблари солиқ тўловчилар томонидан бажарилиши мажбурийдир.

II-Боб. Бюджет даромадларини бевосита солиқларининг таҳлили

2.1. Давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш зарурияти

Ўз ўрнида, амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларни ўтказишда муҳим ҳисобланган вазифалардан бири Давлат бюджети даромадларининг мустаҳкам базасини шакллантириш ҳисобланади, иқтисодиётга солиқ юкини босқичма-босқич камайтириб бориш ва оптимал солиққа тортиш тизимини яратиш ҳукуматимиз олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов "Солиқлар хазинани тўлдириш сиёсатининг асосий унсури бўлиб, Давлат бюджетининг даромад қисми энг муҳим умумдавлат, халқ хўжалиги вазифаларини ҳал этиш учун зарур бўлган миқдорда шаклланишини таъминлаши лозим"¹⁰ лигини таъкидлаб ўтганлар. Ушбу вазифаларни бажариш, энг аввало, давлатимиз бош хазинасини зарур миқдорларда шакллантириш ва тўлдириб боришни, шунингдек, солиқ тўловчи корхона ва тадбиркорларга солиққа тортиш тартиб-таомиллари бўйича зарур енгилликлар яратишни тақозо этади.

Шу нуқтаи назардан, Давлат бюджети даромадларини тўғри шакллантириш жараёнида давлат томонидан фискал функцияларни сифатли даражада бажариш, шунингдек иқтисодий ўсиш суръатларини таъминловчи асосий омил оқилона солиқ сиёсатини юритиш талаб қилинади.

Келаси йил Давлат бюджетини тузиш мақсадида молия органлари томонидан бюджет лойиҳасини тузиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилади. Жумладан, бюджет даромадлари бўйича амалга оширилиши лозим бўлган ишлар жумласига ўтган йилда (даврда) Давлат бюджети даромадлари қисмига тушган тушумларни таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш ва тегишли қарорларни қабул қилиш муҳим аҳамият касб этади.

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998. - 358 б.

Давлат бюджетининг бевосита солиқли даромадларини таҳлил қилиш тизимини доимий равишда такомиллаштириш масапалари давлат молиясини бошқариш тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Давлат бюджети даромадларини таҳлил қилишнинг асосий мақсади - молия ресурсларини самарали шакллантириш ва давлат вазифаларини бажариш учун қабул қилинадиган қарорларни зарур маълумотлар билан таъминлаш ҳисобланади.

Давлат бюджети бевосита солиқли даромадларини таҳлил қилиб бориш куйидаги масалаларни ҳал этишда ёрдам беради:

- жорий йил учун тасдиқланган Давлат бюджети параметрларини бажарилишини таъминлаш;
- солиқ ва божхона сиёсати йўналишларини ишлабчиқиш;
- иқтисодиётдаги ўзгаришларнинг Давлат бюджетига таъсирини ўрганиш;
- солиқ маъмурчилигини яхшилаш имконини беради.

Давлат бюджети бевосита солиқли даромадларини таҳлил қилиш ваколатлари доирасида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, ҳудудий молия ва ғазначилик, солиқ ва божхона идоралари томонидан амалга оширилиб келинмоқда. Бироқ, даромадларини таҳлил қилиш бўйича расмий тасдиқланган тартиб ёки йўриқнома ҳозирги кунгача ишлаб чиқилмаган.

Пастдарғом туман маҳаллий бюджетининг барқарор даромад базасига эга. Уни бевосита солиқлар таркибини 4-жадвал маълумотлари асосида кўриш мумкин. Унга мувофиқ даромадлар 2016 йил ҳақиқий ва ундан келиб чиқиб 2017 йилда прогноз кўрсаткичлари келтирилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, ҳозирги кунда Давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш тизимини шакллантириш ва ривожлантириш молия, солиқ, ғазначилик ҳамда божхона идоралари олдида турган долзарб ва муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

2016-2017 йилларда Пастдарғом туман маҳаллий бюджети даромадлари
бевосита солиқлар тушуми¹¹, млн. сўмда

т/р	Бевосита солиқлар таркиби	2016 йил	2017 йил (режа)
1.	Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	639,4	650,0
2.	Ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар, шу жумладан кичик корхона ва микрофирмалар бўйича	11160,8	12100,0
3.	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	13662,4	15500,0
4.	Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар қатъий белгиланган солиғи	4201,8	4400,0
5.	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	149,6	130,0
	Жами	32283,6	32780,0

Бу борада нафақат хорижда, балки мамлакатимизнинг ҳам кўплаб олимлари ва мутахассислари ўз илмий ишларида молиявий таҳлил усуллари тўғрисида тўхталиб ўтганлар. Хусусан, А. Лаффер¹² "Солиқ юки даражаси ва бюджет даромадлари ўртасидаги боғлиқлик", А. Кйобе, А. Шеремет, М. Баканов, М. Мельник, С. Даннингер каби хорижоломлари иқтисодий таҳлил қилиш усуллари ва Давлат бюджети даромадларига оид ўз фикр-мулоҳазаларини илгари сурган¹³.

Маҳаллий олимларимиздан эса А. Жўраев, Н. Ҳайдаров, Т. Маликов, Қ. Яҳъеев¹⁴ миллий иқтисодиётимиз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, Давлат

¹¹ Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлими маълумотлари

¹² Arthur B. Laffer, Jan P. Seymour. The economics of the tax revolt. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. – 138 p.

¹³ Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. - М.: Финанси и статистика, 2007. - 536 с.

¹⁴ Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. - Т: Фан, 2004. - 224 б.; Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. - Т., : Академия, 2002. - 279 б.; Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Х. Давлат бюджети. - ўқув қўлланма. - Т: Иқтисод ва молия, 2007, - 21 б.; Тошмuroдова Б.Э. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш

бюджети даромадлари манбалари ва унга таъсир қилувчи омиллар тўғрисида тадқиқотлар ўтказганлар.

Тадқиқотчилар томонидан ишлаб чиқилган услублар ёрдамида Давлат бюджети даромадлари динамикасини аниқлаш, тушумларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни баҳолаш, Давлат бюджети даромадларининг қўшимча резервларини топиш мумкин.

Демак, Давлат бюджети даромадларини юқорида номи келтирилган услублар асосида таҳлил қилиш билан, ҳудуднинг даромадлар базаси динамикасининг ўзгариши, солиқ маъмурчилигининг ҳолати каби муҳим маълумотларга эга бўлиш мумкин.

Ўз ўрнида, Давлат бюджети бевосита солиқли даромадларини таҳлил қилишнинг асосий қўлланиладиган усуллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- мутлақ миқдорлар таҳлили;
- горизонтал таҳлил;
- вертикал таҳлил;
- маълум ҳолатлар (фактор) бўйича таҳлил (бир неча усулларни ўз ичига олади).

Юқорида кўрсатиб ўтилган усулларининг ҳар бири ўзига хос вазифаларни бажариб, мутлақ миқдорлар таҳлили жами даромадларнинг миқдорини харажатларни қоплай олишини аниқлаб берса, горизонтал таҳлил ёрдамида ўтган йилга нисбатан даромадларнинг ўсишини аниқлаб беради.

2.2. Давлат бюджети даромадларини мутлоқ миқдорларда вертикал ва горизонтал таҳлил қилиш усуллари

Ҳозирги шароитда бюджет даромадларини бевосита солиқли даромадларини бир неча усулда таҳлил қилиш усуллари мавжуд.

механизми. - Т: Янги аср авлоди, 2002. 128 б.; Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. - Т: Ё.Ғулом, 2000. - 230 б.

1. Мутлақ миқдорларда таҳлил қилиш усули.

Мазкур таҳлил усули Давлат бюджетига тушадиган даромадлар тушуми тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва гуруҳлаш орқали амалга оширилади, бунда даромадлар тўғрисидаги маълумотлар ҳудудлардан йиғилади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайтидан олинган маълумотларга кўра, 2014 йилда Давлат бюджети даромадлари 31 731 млрд сўмни, жумладан қўшилган қиймат солиғи 9 476 млрд сўм, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи 3 262 млрд сўм, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи эса 1 120 млрд сўмни ташкил қилган¹⁵.

Демак, бу таҳлилда ёндашадиган усулга кўра, бюджет даромадлари тўғрисида манбалардаги маълумотлар, даврлар ёки ҳудудлар бўйича мутлақ миқдорларда кўриб чиқилади.

2. Давлат бюджети даромадларини горизонтал таҳлил қилиш усули.

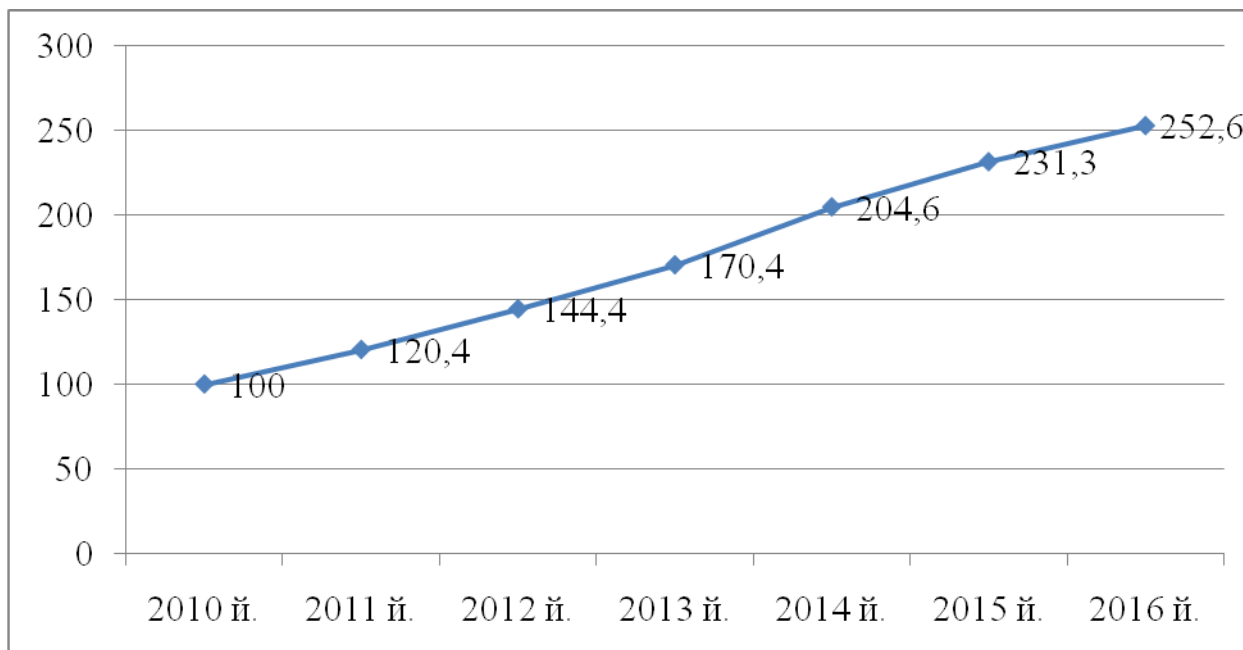
Турли ижтимоий-иқтисодий омиллар вазорий солиқ-бюджет сиёсати Давлат бюджети даромадларининг турли даврларда (ой, чорак, йил, ...) миқдорининг ўзгариб туришига ўз таъсирини ўтказди. Бунда тасдиқланган Давлат бюджети параметрлари ижросининг ҳолати мамлакат молиявий ҳолатига баҳо беришнинг асосий мезони бўлиб ҳисобланади.

Хусусан, оммавий ахборот воситаларида Давлат бюджети даромадлари тўғрисидаги берган таҳлилий маълумотлар, аввало, бюджет даромадлари режасининг бажарилиши ёки ўтган йилга нисбатан ўсиш суръатларига асосий эътибор қаратилади. Шу нуқтаи назардан, **даромадларни горизонтал таҳлил қилишда** даромадлар бошқа давр даромадларига нисбатан, ёки тасдиқланган режага нисбатан солиштирилади.

Мисол тариқасида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг 2010-2016 йиллардаги динамикасини кузатишимиз мумкин.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти www.mf.uz маълумотлари

**Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи динамикаси
(2010 йил тушумларига нисбатан фоизда)**



Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг расмий сайтидан фойдаланган ҳолда тайёрланган.

Ушбу диаграммада келтирилишича, 2010-2016 йиллар давомида мазкур солиқ тушумлари барқарор равишда ўсиб бориб, 2016 йилдаги даромадлар 2010 йилдаги тушумларнинг 2,5 баробарини ташкил қилган.

3. Давлат бюджети даромадларини вертикал таҳлил қилиш усули.

Давлат бюджетининг даромадлари қисмида ресурслар шакллантирилаётган даврда, даромад манбалари ва ҳудудларнинг ўрнини аниқлаш муҳим масала ҳисобланади.

Масалан, солиқ сиёсатининг асосий йўналишларини белгилашда билвосита солиқларнинг бюджет даромадлари таркибидаги улуши қай даражада ўзгариб бораётганлигини кузатиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

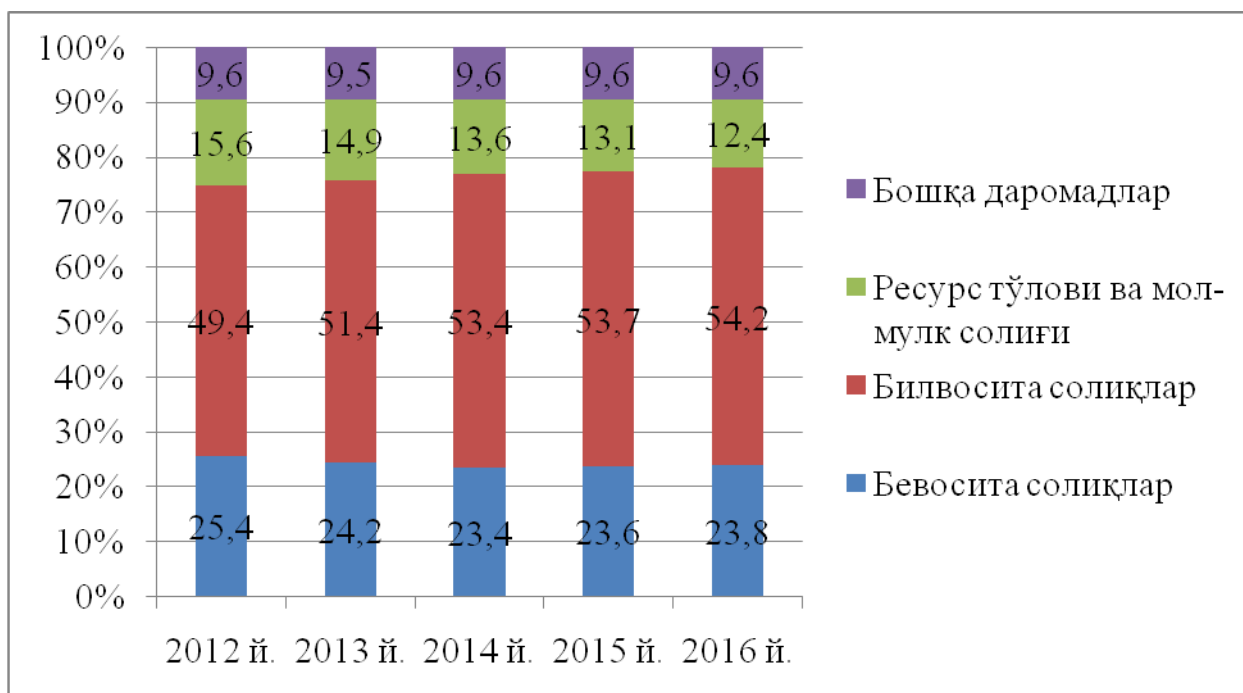
Яъни, солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда, солиқ юкини ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, иқтисодиёт тармоқлари ўртасида оптимал равишда тақсимлаш асосий масалалардан бири бўлганлиги сабабли, Давлат бюджети даромадлари таркибини ўрганиш талаб қилинади.

Демак, бюджет даромадларини манбалар, тўловчилар, ҳудудлар ва бошқа тушумлар кесимида салмоғини кўриб чиқиш - **даромадларни вертикал таҳлил қилиш усули ҳисобланади.**

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларини солиқ турлари бўйича 2012-2016 йиллардаги таркибини таҳлил қилсак (4-диаграмма).

4-диаграмма

Давлат бюджети даромадларининг 2012-2016 йиллардаги таркиби



Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг расмий сайтидан фойдаланган ҳолда, муаллиф томонидан тайёрланган.

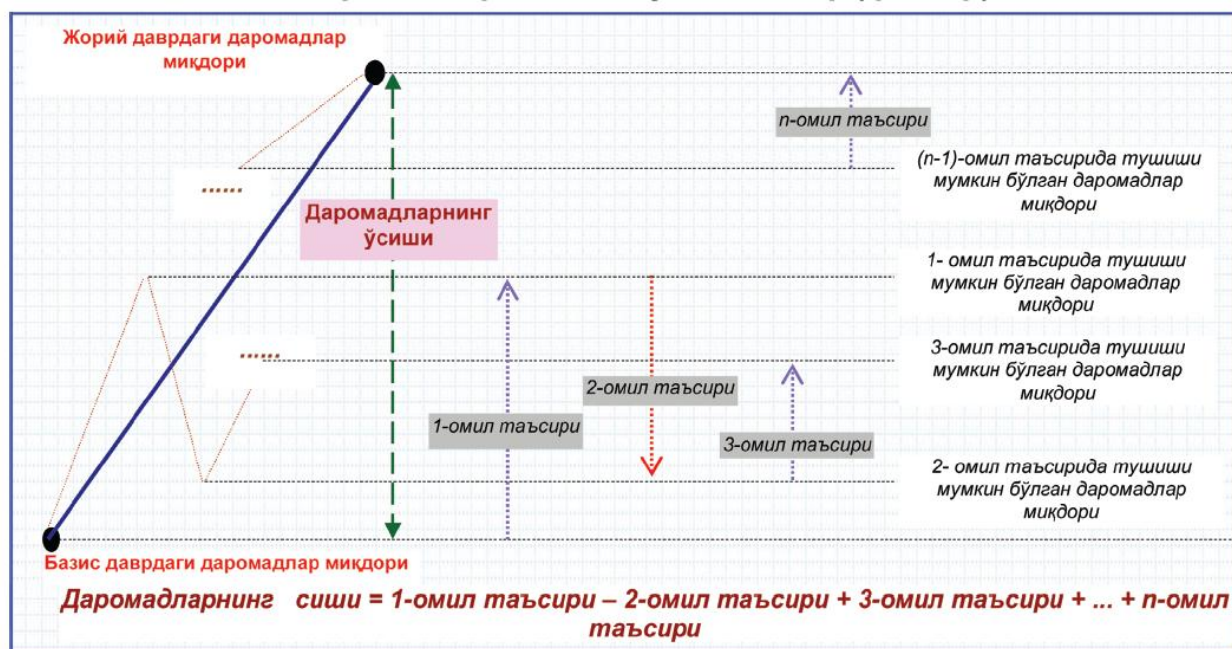
Бевоситасолиқларнинг улуши 2012-2016 йиллар давомида 25,4 фоиздан 23,8 фоизгача камайган бўлса, билвосита солиқлар салмоғи эса 49,4 фоиздан 54,2 фоизгача ўсганлигини кўришимиз мумкин.

2.3. Давлат бюджети даромадларини факторли таҳлил қилиш усуллари

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Давлат бюджетига тушаётган даромадлар иктисодиётдаги ва солиқ-бюджет сиёсатида рўй бераётган ўзгаришлар ҳамда бошқа турдаги омиллар таъсирида ё кўп, ё кам йиғилади. Масалан, маълум бир солиқ ставкасини пасайтириш эвазига мазкур солиқтури бўйича тушум миқдорининг камайишига сабаб бўлиши мумкин бўлса, даромадлар базасини кенгайтирилиши даромадларнинг ошиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Демак, омилларнинг (жумладан, солиқ сиёсати тадбирларининг) Давлат бюджети даромадларига таъсирини ўрганиш даромадларни маълум ҳолатлар бўйича (фактор) таҳлил қилиш услуби **хисобланади**. 5-диаграммада омилли таҳлил қилишнинг мақсади ифодалаб берилган.

5-диаграмма

Давлат бюджети даромадларини маълум ҳолатлар (фактор) таҳлил қилиш



Демак, Давлат бюджети даромадларини маълум ҳолатлар (фактор) бўйича таҳлил қилиш, Давлат бюджети даромадларининг ўсишига таъсир кўрсатувчи омилларни турли миқдор жиҳатдан аниқлаш имкониятини берувчи усул ҳисобланади.

Давлат бюджети даромадларини маълум ҳолатлар (фактор) таҳлил қилиш усуллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

5-жадвал

Давлат бюджети солиқли даромадларини омилли таҳлил қилиш усуллари

Давлат бюджети даромадларини омилли таҳлил қилиш усуллари	Индексли усул
	Занжирли алмаштириш усули
	Дифференциал ҳисоблаш усули
	Интеграл усул

Индексли усул. Даромадлар тушумининг ўзгаришида маълум ҳолатлар (фактор) ролини математик ҳисоблаш ёрдамида аниқлашни қуйидаги формула ёрдамида ифодалаш мумкин:

$$\text{даромад} = f(\text{омил}1, \text{омил}2, \text{омил}3, \dots)$$

Масалан,

юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи = I (молиявий натижа, ставка, имтиёз,...)

Демак, тушумларнинг ўсишини қуйидаги кўринишда келтирамиз:

Ўсиш суръати = $(f - \text{жорий давр (омил 1 жд, омил 2 жд, омил 3 жд,...)}) / (f - \text{базис давр (омил 1 бд, омил 2 бд, омил 3 бд,...)})$

Тушунарли бўлиши учун, ушбу формулада жорий давр -*жд*, базис давр - *бд* билан белгиланди.

Бу ерда, қасрнинг суръатидаги жорий йилдаги даромадларнинг омиллар ёрдамидаги ифодаси (омил 1 жд-биринчи омилнинг жорий даврдаги қиймати ва ҳ.к.), қаср маҳражида эса базис даврдаги даромадлар келтириб ўтилган (омил

1бд -биринчи омилнинг базис даврдаги қиймати ваҳ.к.). Ҳар бир омилнинг таъсирини аниқлаш учун, базис даврдаги формулада омилларни навбатма-навбат жорий давр билан алмаштириб чиқилади, яъни:

f - жорий давр (омил 1 жд, омил 2 бд, омил 3 бд, ...)

Ўсиш суръати = -----х

f - базис давр (омил 1 бд, омил 2 бд, омил 3 бд, ...)

f - жорий давр (омил 1 бд, омил 2 жд, омил 3 бд, ...)

----- х

f - базис давр (омил 1 бд, омил 2 бд, омил 3 бд, ...)

Ифоданинг ўнг томонидаги ҳар бир кўпайтувчи, шу кўпайтувчининг суратидаги базис даврдаги қиймати жорий давр қийматига алмаштирилган навбатдаги омилнинг таъсирини англатади.

Масалан, бир ҳудудда юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи тушумларини омилли таҳлил қиламиз ва бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан шартли равишда фойдаланамиз:

6-жадвал

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи тушумларининг омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис йилда	Жорий йилда
Молиявий натижа	9500 млн сўм	10200 млн сўм
Солиқ ставкаси	8%	7,5 %
Имтиёзлилиқ даражаси (жами ҳисобланган солиқ қийматидан имтиёзлар улуши)	0,23	0,25
Солиқ тушумлари	680,0 млн сўм	700,0 млн сўм

Демак, бу кўрсаткичларни математик ифода шаклга келтирадиган бўлсак:

Базис йилда:	680,0 млн сўм	9500 млн сўм	8 фоиз	(1-0,23)	1,16
Жорий йилда	700,0 млн сўм	10200 млн сўм	7,5 фоиз	(1-0,25)	1,22
	<i>Тушум</i>	<i>1-омил молиявий нашижа</i>	<i>2-омил ўртача солиқ ставкаси</i>	<i>3-омил имтиёзлилик даражаси</i>	<i>4-омил баҳолаб бўлмайдиган ёки баҳолаш мураккаб бўлган омилларнинг жамланма киймати</i>

Арифметик ҳисоблашлар амалга оширилгандан сўнг, ифода қуйидаги кўринишга келади.

$$1,029 = 1,072 \times 0,936 \times 0,972 \times 1,055$$

Бундан хулоса қилиш мумкинки, жорий даврда ва бунда:

- молиявий натижанингўсиши натижасида тушумлар 7,2 фоизга ўсиб;
- солиқ ставкасининг пасайтирилиши тушумларни 6,4 фоизга (1 -0,936) камайиб;
- имтиёзлиликдаражасинингўсиши ҳисобига тушумлар 2,8 фоизга (1-0,972) камайиб;
- бошқа омиллар ҳисобига эса 5,5 фоизга кўпайиб, тушумларнингўсиши умумий ҳолда 2,9 фоизни ташкил қилди.

III-Боб. Давлат бюджети даромадларини ривожлантиришда бевосита солиқларнинг ўрни

3.1. Давлат бюджети даромадларида бевосита солиқлар тушишига таъсир этувчи омиллар

Мамлакатлар давлат бюджети даромадларини шакллантиришда бевосита солиқларнинг ўрни ҳақида турли илмий-назарий қарашлар мавжуд. Бевосита ва билвосита солиқларнинг ривожланиш даражаси ҳар хил бўлган мамлакатларда давлат бюджети даромадларидаги солиқларнинг ўзаро нисбати қарийб 100 йилдан буён ўзгарувчан характерини сақлаб келмоқда.

XIX аср охирига келиб ривожланган мамлакатларда билвосита солиқлар давлат бюджети оқлиги даромадларининг ўртача $\frac{2}{3}$ қисмини ташкил қилган бўлса, XX аср охирига келиб ушбу нисбат ўртача $\frac{1}{3}$ гача қисқарганлигини қайд этиш мумкин. Шу тариқа ривожланган мамлакатларда бевосита солиқларнинг давлат бюджети даромадларидаги ҳиссасини оширишга эътибор кучайтирилди. Бир вақтнинг ўзида билвосита солиққа тўртиш амалиётига қатор ўзгартиришларнинг киритилиши, хусусан, божхона божи ва акциз солиқларининг фискаль аҳамияти кескин қисқарди. XIX аср охирида саноати ривожланган мамлакатларнинг давлат бюджети даромадларида божхона божидан тушумларнинг улуши 50% гача этган бўлса, 1990 йиллар бошларида мазкур ушумлар АКШда – 1,6%, Буюк Британияда - 1,2%, Японияда - 1,3%, Германияда - 2,5%, Францияда - 7,6%ни ташкил этди. Акциз солиғининг улуши эса 1960 йилларда 30%дан 16-18% гача¹⁶ қисқарди. Давлат бюджети даромадларини шакллантириш нуктаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, айнан 1960 йил охириларига келиб билвосита солиқлар таркибида кўшилган қиймат солиғи юқори салмоқни ташкил этди ва бу ҳолат ҳамон сақланиб келмоқда.

¹⁶ Майбуrow И.А. и др. Теория и история налогообложения. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: 2011. – 105 с.

Тарихан Европа мамлакатларининг солиқларга бўлган эҳтиёжи XVII асрга келиб кескин ортди. Кайси турдаги – бевосита ёки билвосита солиқлар афзалми, деган савол юзага келиб, кенг муҳокама килинди. Мазкур масала юзасидан ўша пайтларда юкори илмий ғоялар ва карашларни илгари сурган инглиз файласуф-иктисодчи олимлари Т.Гоббс ва Д.Локкларни алоҳида эътироф этиш мумкин. Т.Гоббс давлат ўз фукароларини солиққа тортиш ҳуқуқига эга бўлиб, мазкур солиқларни ундиришда мўътадиллик ва тенглик сақланиши зарурлигини кайд этди ва шу билан бирга билвосита солиқларга алоҳида эътибор каратилиши давлат учун фойдалироқ деб ўз карашларини баён этди. XVII асрнинг охирларига келиб Д.Локкнинг таъсири остида Англияда жамоат фикри бевосита солиқлар томонга бурилиши юз берди¹⁷.

Дунё амалиётида бевосита ва билвосита солиқларга мувофикликдан келиб чиқиб солиқ солиш тизими тўрт асосий моделларга¹⁸ ажратилади.

1. Англосаксон модели. Мазкур моделда жисмоний шахслардан олинадиган солиқларга кенг эътибор каратилган. Масалан, АҚШда аҳолидан олинган даромад солиғи бюджет даромадининг 44% ини ташкил этади. Аҳоли томонидан тўланадиган солиқлар юридик шахслар томонидан тўланадиган солиқларга нисбатан юкори. Ушбу модель Австралия, Буюк Британия, Канада ва бошқа давлатларда ҳам қўлланилади.

2. Европа модели. Бунда ижтимоий суғуртага ажратмалар ва билвосита солиқларнинг миқдори юкори салмоққа эгалиги билан характерланади: бевосита солиқлар улуши билвосита солиқлардан бир неча марта кам. Мисол учун, Германияда ижтимоий суғуртага ажратмалардан тушумлар улуши бюджет даромадининг 45% ни, билвосита солиқлардан тушумлар - 22% ини ва бевосита солиғидан тушумлар атиги 17% ини ташкил этади. Ушбу модель Нидерландия, Франция, Австрия, Бельгия каби давлатларда амал килади.

¹⁷ Пушкарева В.М. История финансово-налоговой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. - М.: ИНФРА-М. 1996. - 192с.

¹⁸ Гончаров. А. Прямые и косвенные налоги: поиск оптимальной модели. // Налоги. - 2008. - № 6. - С. 7-9.

3. Лотин Америкаси модели. Ушбу модел инфляция даражаси баланд бўлганлиги сабабли билвосита солиққа тортишга мўлжалланган. Мазкур модел асосидаги давлатларда бюджет даромадларида билвосита солиқларнинг улуши юкори, жумладан, Чилида - 46%, Боливияда - 42% ва Перуда - 49% ни ташкил этади.

Бошқа моделлар хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган аралаш модел кўп мамлакатларда қўлланилади. Мамлакатлар уни даромад таркибини диверсификация қилиш, бюджетнинг айрим солиқ ёки солиқ гуруҳига тобеликдан сақлаш учун танлайди. Унинг ўзига хос хусусияти – корхоналардан олинган бевосита солиқлар улуши жисмоний шахслардан олинадиган бевосита солиқлардан кўра ахамиятли устунликларга эга.

Рус иқтисодчи олимлари С.В. Барулин, А.В. Макрушин ва В.А. Тимошенко¹⁹ларнинг фикрларига кўра, Россия солиқ тизими Лотин Америкаси ва Европа моделлар бирикмасидан ташкил топган, яъни унга солиқ юки таксимлашда бизнесга билвосита солиқларнинг (қарийб 70%) устунлиги хос.

XIX асрда бевосита ва билвосита солиқлар табиати ҳамда оқибатлари юзасидан чуқур изланишлар олиб борилди, лекин ягона ёндашув кузатилмади. Бу мазкур гуруҳ солиқлариини чегараловчи белпшар бўйича кўплаб фикрлар шакллантирилганини англатади. Шунингдек, энг макбул солиқ классификацияси ҳақидаги мунозаралар вужудга келди. Бу каби хилма- хиллик рус иқтисодчи олимлари А.А.Исаев²⁰ ва А.А.Соколов²¹ томонидан 4 хил назарий концепцияда бириктирилди. Ишимизнинг кейинги параграфларида ушбу концепция устида тўхталиб ўтишни муҳим деб билдик.

¹⁹ Барулин С.В. Теория и история налогообложения. Учебное пособие. - М.: Экономист, 2009. - 173 с.

²⁰ Исаев А.А. Очерк теории и политики налогов. - М.: ЮрИнфоР-Пресс, 2004. – 121 с.

²¹ Соколов А.А. Теория налогов. - М.: ЮрИнфоР-Пресс, 2003. – 274 с.

3.2. Давлат бюджети даромадларида бевосита солиқлар тушишининг назарий концепциялари

Бозор иқтисодиёти шароитида бюджет даромадларида бевосита солиқларни бошқариш амалиёти ўзига хос солиқларни фарқланиш концепциясини юзага келишига асос бўлмоқда (1-чизма).



1-чизма. Солиқлар фарқланишининг назарий концепциялари²²

²² Майбуrow И.А. Теория и история налогообложения. 2-е издание. - М.: ЮНИТИ, 2011. – 103 с.

Биринчи концепция тарафдорлари солиқларнинг бу каби фарқланишида солиқ тўловчининг тўловга қобиллиги хизмат килиши зарурлигини илгари сурадилар. Демак, Гоффманнинг фикрига кўра, бевосита солиқлар кимда нима борлигига қараб (фуқаролардан эгалик килиш ҳуқуқи бўйича), билвосита солиқтар мобилизация натижасига кўра ундирилади. Шу сабабли бевосита солиқлар тўлови даромаднинг олинishi ёки мавжуд мулк билан боғлиқ бўлиб, тўловчининг узок муддатли кўрсаткичларини ифодалайди²³.

Билвосита солиқлар тўлови жорий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиб, демак вақтинчалик тўловга қобилликни ифодалайди.

Иккинчи концепция кенг микёсга эга бўлиб, солиқларни фарқлашнинг нисбатан мақбул белгилари тўловчи ва солиқ эгасининг ягона шахс ёки фарқли тарзда тўғри келишига хизмат килади. Немис иқтисодчи олими К.Г. Рау фикрига кўра, бевосита солиқлар уни тўловчи зиммасига мажбурият юкловчи тўловлар эканлигини. яъни солиқлар бошқа шахс зиммасига юклатилмаслиги, тўловчи ва ҳуқуқий шахс битта одам бўлишини кайд этган. Билвосита солиқлар истеъмолчи зиммасига махсулот, иш, хизматларнинг харид нархига кўшилган ҳолда юклатилади, яъни мазкур солиқлар бошқалар зиммасида бўлиб, тўловчи ва ҳуқуқий эгаси фарқланади²⁴.

Учинчи концепция тарафдорлари Н.Канар²⁵, А.Вагнер²⁶, И.Кулишер²⁷ бўлиб, солиқларни фарқлаш белгиси сифатида солиқ солиш предмети

²³ Майбуrow И.А. Теория и история налогообложения. 2-е издание. - М.: ЮНИТИ, 2011. - 102 с.

²⁴ Майбуrow И.А. Теория и история налогообложения. 2-е издание. - М.: ЮНИТИ, 2011 - 103 с.

²⁵ Nicolas-Francois Canard француз иқтисодчиси. Канар назариясига кўра ҳар қандай солиқ охир оқибатда барча истеъмолчилар ўртасида тенг тақсимланади. лекин янгидан солиқни жорий қилишида тенглик бирданига ўрнатилмайди ва у бўйича интизомнинг бузилиши жамиятга ёмон таъсир қилиши мумкин.

²⁶ нем. Adolf Wagner - машҳур немис иқтисодчиси. 1892 йилда давлат эҳтиёжпарининг мунтазам ортиб бориши ҳақидан қонунни шакллантирган.

хисобга олинисини илгари суришган. Уларнинг фикрича, бевосита солиқлар эгалик ҳуқуқидан, олинган даромаддан ёки мулкдан ундирилса, билвосита солиқлар истёъмолдан ундирилади.

Ва нихоят, тўртинчи концепция тарафдорлари солиқларнинг фарқланиш белгаси сифатида уларнинг шахсийлиги ва ҳолислиги хизмат қилиши, яъни солиқ объекти ва субъектига нисбатан турлича муносабат бўлиши лозимлигини ёқлайдилар. Ушбу белгига кўра, бевосита солиқлар сифатида солиқ тўловчининг шахсига боғлиқ бўлиши илгари сурилади. Уларни қабул қилиш ва кўламини ошириш муҳимдир.

Ўзбекистонда иктисодиёт рақобатдошлигига эришиш шароитида бевосита ва билвосита солиқларнинг нисбат муносабатларини мувофиқлаштиришда ривожланган мамлакатлар илғор тажрибасидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти хусусиятларини эътиборга олиш шарт.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга ошириб келинаётган бюджет-солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда ва уни амалга оширишда асосий эътибор ишлаб чиқаришни кенгайтириш орқали аҳоли турмуш фаровонлигининг юқори савиясини таъминлашга қаратилмоқда. Бунла бевосита солиқлар асосини ташкил этувчи юридик шахслардан олинган фойда солиғи ва жисмоний шахслардан олинган даромад солиғи юзасидан ҳам қатор ўзгартиришлар изчиллик билан амалга оширилиб келинмоқда. Ўзгартириш ва қўшимчалар асосида мазкур солиқ турларидан давлат бюджетига тушадиган тушумларнинг ортишига эришилди ва бу анъана давом эттирилмоқда.

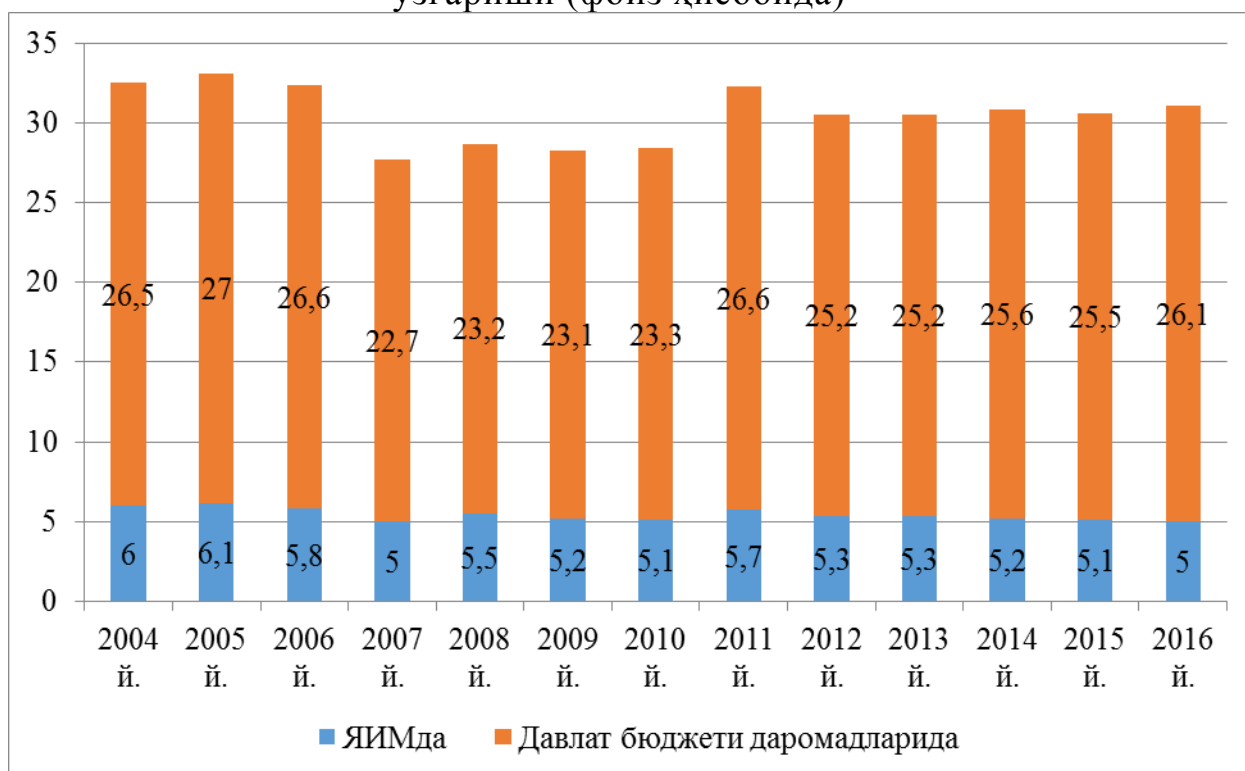
²⁷ Рус иқтисодчи олими. Жисмоний шахслар даромад солиғи, ҳунармандчилик солиғи ва бошқа турдаги солиқлар бўйича қонун ҳужжатларининг ишлаб чиқиши ва Давлат думасига тақдим этилишида фаол иштирок этган.

3.3. Бевосита солиқлар тушумини ЯИМга нисбатан ўзгариши ва бюджет даромадларига бевосита солиқлар йиғилувчанлигини ошириш йўллари

Ўзбекистонда ЯИМда бевосита солиқлар тушуми улушининг пасайиши асосан улар солиқ ставкасининг пасайиши ҳисобига рўй берган. Масалан, фойда солиғи ставкаси 2004 йилда 15% дан 2012 йилда 9%гача, дивиденд ва фоизлардан олинadиган солиқ ставкаси 15% дан 10% гача қисқартирилди.

6-диаграмма

Давлат бюджети даромадларида бевосита солиқ тушумларининг ўзгариши (фоиз ҳисобида)²⁸



* давлат мақсадли жамғармалари даромадларисиз;

** Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 27 декабрдаги ПҚ-2699-сонли қарори 1-2 илова маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

Шунингдек, жисмоний шахслар даромадларидан олинadиган солиқ ставкаси солиққа тортишнинг иккинчи ва учинчи шкалалари бўйича бир фоизгача пасайтирилди (мос равишда, ойлар бўйича ҳисобланган энг кам иш

²⁸ www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий сайти маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби

хакига нисбатан бешдан ўн баробаригача ва энг кам иш ҳакига нисбатан ўн баробаридан кўпроқ даромадлар).

Жумладан, таҳлил қилинаётган йиллар оралиғида 2004-2016 йилларда бевосита солиқлар бўйича тушумлар ЯИМга нисбатан ва давлат бюджети даромадларидаги улуши пасайган, ЯИМдаги улуши 6,0 фоиздан 5,0 фоизгача пасайган бўлса, давлат бюджети даромадларидаги улуши 26,5 фоиздан 26,1 фоизгача пасайган. 2008 йилдан бошлаб бевосита солиқлар бўйича тушумлар улуши ЯИМда ҳам, давлат бюджети даромадларида ҳам ўсиб борган (7-жадвал). Мазкур ҳолатларни Ўзбекистон Республикасининг янги тахрирдаги Солиқ кодексининг амалиётга татбиқ этилиши туфайли айрим мунозарали жихатлар ўз ечимини топгани билан изоҳлаш мумкин.

Мамлакат ЯИМининг ўсиши ва бевосита солиқлар бўйича солиқ йиғилувчанлиги даражасининг ортиши ҳамда прогноз кўрсаткичларининг бажарилиши натижасида сўнгги йилларда бюджетда ижобий сальдо юзага келди. Мазкур фикрларни давом эттирган ҳолда бевосита солиқлар таркибининг ижросига эътибор қаратамиз.

7-жадвал маълумотлари тахлилининг кўрсатишича, 2004-2006 йиллар оралиғида бевосита солиқлар таркибида юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича тушумларнинг ўсиши кузатилган. 2007 ва ундан кейинги йилларда эса пасайиш кузатилган. Мазкур ҳолатни юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг ставкаси пасайиши ва солиққа тортиш борасада берилган имтиёзлар билан изоҳлаш мумкин. Шунинг билан бирга бюджетдаги йўқотишлар айрим турдаги товарлар ишлаб чиқаришдаги юқори фойдадан олинадиган солиқ ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида солиққа тортиладиган базанинг кенгайиши ҳисобига қопланган.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича тушумларда 2004- 2009 йиллар оралиғида ўсиш кузатилган бўлса, 2010 йилдан бошлаб пасайиш кузатилган.

**Давлат бюджети даромадларида бевосита солиқлар гуруҳига кировчи солиқ тушумларнинг ўзгариши
(фоиз ҳисобида)²⁹**

Кўрсаткичлар	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.	2011 й.	2012 й.	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.
Бевосита солиқлар	100,0	100	100	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	29,9	30,4	30,7	22,5	21,3	21,8	20,4	19,2	17,6	18,8	19,4	19,8	21,3
Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	46,2	46,9	47,5	54,1	54,7	52,4	50,4	42,7	45,7	42,0	40,1	38,3	36,5
Ягона солиқ тўлови	18,7	17,8	17,8	19,2	19,7	21,3	24,0	22,9	23,9	23,9	23,9	23,9	23,9

* Изоҳ. Солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимини қўлловчи микрофирмалар, кичик корхоналардан олинадиган ягона солиқ ва савдо ҳамда умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўлови қўшиб ҳисобга олинган;

** Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 27 декабрдаги ПҚ-2699-сонли қарори 1-2 илова маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

²⁹ www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий сайти маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби

2012 йилдан бошлаб мазкур солиқ туридан тушумлар яна ўсган. Ушбу солиқни ҳисоблашда 2013 йил 1 январдан бошлаб ўзгартириш киритилди. Жумладан, солиққа тортиладиган даромадлар гуруҳлари бўйича солиқ шкаласи йил бошида ўрнатилган энг кам иш ҳақи миқдори (79 590 сўм)дан келиб ҳолда ҳисобланади ва йил давомида энг кам иш ҳақи миқдори ўзгариши ҳисобга олинмайди³⁰.

Мамлакатимизда кичик бизнес субъектлари учун қулай солиқ муҳитини яратиш борасида изчиллик билан чора-тадбирлар мажмуи амалга ошириб келинмоқда. Хусусан, уларга нисбатан соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш тизими амал қилади. Шу каби берилган солиқ имтиёзларидан кенг фойдаланган ҳолда кичик бизнес субъектлари томонидан тўланаётган солиқлар тушуми ўсиши кузатилган. Бу белгиланган солиқ имтиёзидан самарали фойдаланиш эвазига рўй берганлигини эътироф этиш мумкин.

Жаҳон солиқ амалиётидан маълумки, солиқдан имтиёзлар адолатли ва кўп томонлама чуқур таҳлил асосида жорий этилиши лозим. Имтиёзларнинг мақсадсиз ва нотўғри белгиланиши иктисодиётда бир катор салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Солиқ ва имтиёз ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжудки, у давлат ва имтиёзга эга солиқ тўловчининг манфаатларига мос тушиши билан ифодаланади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ, юридик шахсларга фойда солиғи бўйича бир неча имтиёзлар назарда тутилган. Жумладан, даволаш муассасалари ҳузуридаги даволаш-ишлаб чиқариш устаноналари фойда солиғини тўлашдан бутунлай озод этилган бўлса, протез-ортопедия буюмлари ишлаб чиқариш, уларга хизмат кўрсатиш, таъмирлашдан олинган фойдага солиқ имтиёзлари қўлланилади.

Республикамызда амалла бўлган тартибга мувофиқ бўшаётган маблағларни мақсадли ишлатиш назарда тутилмаган солиқ имтиёзлари

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 25 декабрдаги ПҚ-1887-сонли қарори 8-илоvasи

берилганда бюджетга тўланадиган солиқлар товарлар, ишлар, хизматларнинг сотиш кийматига ҳисоблаб ёзилмайди ва киритилмайди. Солиқлар ва божхона имтиёзлари бўшаётган маблағларни мақсадли вазифаларни бажариш учун йўналтириш шarti билан берилганда эса солиқларни бюджетга ҳисоблаб ёзиш умумбелгиланган тартибда амалга оширилади.

IV Боб. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлимида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини ҳолати ва самарали ташкил этиш йўллари

4.1. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг аҳамияти

Ватанимиз миллий давлатчилиги ва иқтисодий мустақиллиги, қудратли интеллектуал салоҳиятининг юксак бўлишида сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва маърифий йўналишларда олиб борилаётган кенг қамровли тадбирлар мажмуасида, аҳоли ва ҳудудларни турли вазиятлардан муҳофаза қилиш, инсон хавфсизлиги ва саломатлигини сақлаш алоҳида ўрин тутди, шунинг учун ҳам бу соҳа миллий давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов мазкур масаланинг долзарблигига алоҳида эътибор бериб, республикаимиз мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ «Сиёсатимизнинг асл моҳияти аҳоли хавфсизлигини таъминлаш, уларни турли хил офатлар ва фавқулодда вазиятлардан ҳимоя қилишдир» деб алоҳида таъкидлаб келмоқдалар.

Олдинги асрда икки қарама-қарши сиёсий қарашларнинг бир-бирига фаол қаршилиги вақтларида бутун аҳоли қатлами фақат замонавий қирғин қуроллари ва ҳужумкор воситалардан ҳимояланиш руҳида тарбияланган бўлса, ҳозирги вақтда фуқаро муофазаси янги ижтимоий-иқтисодий зарурият асосида шаклланимоқда, мамлакатимизни ва аҳолини турли фалокатлар ва алоқатлардан сақлаш уларнинг меҳнатини, яшабини муҳофаза этиш руҳида тарбиялашга йўналтирилмоқда.

Шунинг учун фуқароларни турли бўладиган таъсирлардан сақлаш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланса, худди шундай бизнинг ўлкамиз табиий офатлар (ер силкиниши, ер сурилиши, сел, сув тошқини ва ҳ.к.) бўлишига мойил ўлка бўлганлигидан ҳамда техноген авариялар ва экологик мувозанатни бузилиши натижасида унинг оқибатларидан, фуқаролар меҳнат муофазасини, халқ хўжалиги тармоқларини, моддий ресурсларни, техникаларни ва табиатни асраш, зарар кўрган ҳудудларда

кутариш – тиклаш ишларини олиб бориш ҳам жуда муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Юқоридаги вазифаларни ҳал қилишда Ўзбекистон минтақаси учун хос бўлган табиий офатларни, ишлаб чиқариш аварияларини ва юзага келадиган экологик вазиятларни фуқаро ҳаёт фаолиятидаги меҳнат хавфсизлигини чуқур таҳлил этиш натижасидагина ҳар қандай вазиятлардаги моддий, маънавий йўқотишлар кўламини қисқартиришга еришиш мумкин.

Инсон ва табиат жамият ўртасидаги муносабатда ҳам, инсон табиатнинг қонунлари ва ундан келиб чиқадиган кўпгина ҳодисаларнинг олдида жамиятларнинг ўртасида ёки бошқа сабаблардан келиб чиқадиган вазиятларда ҳозирда инсон ожизлик қилиши мумкин.

4.2. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлими ходимлари ходимлари меҳнат ва ёнғин хавфсизлиги доирасидаги чора-тадбирлари

Саноатнинг барча тармоқларида ходимлар саломатлигини ҳимоя қилиш, меҳнат шароитларини яхшилаш ва техника хавфсизлигини таъминлашга доир омилларини излаб топиш, меҳнатни самарали ижодга айлантириш жамиятимизнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ходимларнинг саломатлигини сақлаш касб касалликлари ва захарланишларнинг олдини олишда, шунингдек уларни камайтиришда, ишга қабул қилишдан олдин ўтказиладиган тиббий кўрик ҳамда ишлаб чиқаришда зарарли, нохуш меҳнат шароитларида ишлаётган ходимларни даврий кўриктан ўтказиб туриш чора-тадбирлар ичида муҳим ўрин тутди.

Раҳбарлар таркибини, тузилмалар ва аҳолини ўқитишда уларни амалий машғулотларга жалб қилиш катта аҳамиятга эга. Амалий машғулотлар раҳбарлар таркибини, Фуқаро муҳофазаси(ФМ)³¹ кучларини ва аҳолини ФМ вазифаларини бажаришга тайёрлашнинг юқори ва фаол шакли ҳисобланади. Амалий машғулотларда тузилмаларга кирган фуқароларнинг аниқ ва

³¹ Фуқаро муҳофазаси кейингиларда-ФМ

тартибли ҳаракатлари, турли хил жихозлар, асбоб-ускуналар, техникалардан фойдаланиш услублари ўрганилади, алоқа ва тузилмаларни бошқариш масалалари ишлаб чиқилади.

ФМнинг амалий машғулотларини замон талабларига мос ҳолда ўтказиш, фуқароларни душман томонидан қўлланиладиган замонавий қурол воситаларидан, шунингдек, ҳудудимизда кузатиладиган табиий офатлар, ишлаб чиқариш авариялари ва фожиалар оқибатларидан муҳофаза қилиш, одамларда маънавий-ижтимоий психологик сифатларни тарбиялаш, объектларни узлуксиз фаолият кўрсатишини таъминлаш, қутқарув ва тиклов ишларини ошириш бўйича билимларини, қобилиятларини ошириш имконини беради.

Ёнғин халқ хўжалигига катта моддий зарар келтиради. Бир неча минут ёки соат ичида жуда катта миқдордаги халқ бойликлари ёниб кулга айланади. Ёнғин вақтида ажралиб чиқадиган тутун, карбонат ангидрид ва бошқа зарарли ҳид ҳамда газлар атмосферага кўтарилиб, ҳавонинг таркибини бузади. Бундан ташқари, кишиларнинг жароҳатланишига, ҳатто ўлимига сабаб бўлади. Буларнинг ҳаммаси, ёнғинга қарши кураш тадбирлари ва ишларнинг хавфсиз бажариш усулларини меҳнат муҳофазаси билан биргаликда ўрганишни тақозо қилади.

Республикамизнинг ҳар бир фуқароси жамоат ва давлат мулкани кўз қорачиғидай сақлаши, асраб авайлаши, уни бойитиш ҳақида қайғуриши керак. Шунинг учун корхоналарда ёнғиннинг олдини олиш ва ўт ўчириш тадбирлари кенг жамоатчиликка суянган ҳолда олиб борилади. Ёнғин муҳофазасини ташкил қилиш касбий ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Касбий ёнғин муҳофазаси ўз навбатида ҳарбийлаштирилган (йирик шаар ва муҳим объектларга хизмат кўрсатади), ҳарбийлаштирилмаган (туман марказлари ва йирик саноат объектларига хизмат кўрсатади) ва тармоқ (айрим бирлашма ва корхоналарга хизмат кўрсатилади) турларига бўлинади.

Ёнғин хавфи кам бўлган ҳамда кичикроқ корхона ва муассасаларда

ёнғин муҳофазаси ва объектни қўриқлаш хизмати биргаликда қўшиб олиб борилади. Корхоналарда ёнғин муҳофазасини ташкил қилиш ва ёнғин чиқишини огоғлантириш ўт ўчириш техникаси ҳамда қуролларини алоқа ва ўчириш воситаларини жанговар ҳолатда сақлаш, ёнғин чиққан тақдирда уларни ўчиришда фаол қатнашиш, ҳал мулкани асраб-авайлаб сақлаш борасида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боришни тақозо этади.

Омборхона, устахоналардаги ёнғин хавфсизлиги учун жавобгарлик, уларнинг раҳбарлари ёки шу раҳбарлар вазифасини бажариб турган кишилар зиммасига юклатилади.

Республикамізда шаҳарлар, қишлоқлардаги аҳоли зинч яшайдиган жойлар ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғин муҳофазасини мустакамлаш учун ёнғинга қарши кураш режа асосида олиб борилади ва шу тўғрисида доим ғамхўрлик қилиб келинади. Ана шу ёнғин муҳофазаси ишининг икки асосий йўналиши бор:

- биринчидан, ёнғиннинг олдини олишга қаратилган илмий-техник ва ташкилий тадбирларнинг режали мажмуи;

- иккинчидан, объектлар, шаҳар ва қишлоқлардаги аҳоли зинч яшайдиган жойларда ёнғинни ўчиришни ташкил қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг Ёнғинга арши кураш бошқармасининг вазифаси давлат мулкани, фуқаролар шахсий мулкани ёнғиндан салашдан иборат, шу билан бирга ёнғин назорати ташкилотлари ташкилий, назорат ва маъмурий ишларни амалга оширади. Уларнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- Ҳамма идоралар, корхоналар ва алоҳида шахслар учун мажбурий бўлган ёнғин муҳофазасига доир қоидалар, меъёрлар, йўриқномалар ишлаб чиқиш ва уларни чоп этиш;

- саноат, фуқаро бинолари ва иншоотларини, аҳоли пунктларини лойиҳалаш, қуришда ёнғин хавфсизлиги қоидалари ва меъёрларининг бажарилишини текшириш;

- Ҳамма ташкилотлар, муассасалар, корхоналардаги ўт ўчириш бўлинмаларининг шайлигини ва ўт ўчириш воситаларининг созлигини каттиқ назорат қилиш ҳамда текшириш.

Ўзбекистон Республикаси ёнғин назорати ташкилотлари ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришлари учун уларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- ёнғин хавфсизлиги жиҳатидан қай ҳолатдалигини аниқлаш мақсадида барча саноат бинолари ҳамда иншоотлари, омборхоналар ва уйларни текшириш;

- корхоналар маъмурияти ва алоҳида шахслардан объектларнинг ёнғин хавфсизлиги нуқтаи назаридан қай ҳолатдалигини аниқлаш учун зарур бўлган маълумот ҳамда ҳужжатларни тақдим этишни талаб қилиш;

- ёнғин хавфсизлиги қоидалари бузилишларини аниқлашда корхона раҳбарларига ана шу бузилишларни бартараф этиш юзасидан мажбурий фармойишлар бериш ва бунинг учун зарур муддатларни белгилаш;

- ёнғин ва портлаш хавфини юзага келтирувчи оида бузқилишларини аниқлашда ана шу бузилишлар бартараф этилгунга қадар корхонанинг ишини бутунлай ёки қисман тўхтатиб қўйиш;

- ёнғин хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши ёки бажарилмаслигида айбдор бўлган кишиларни маъмурий ёхуд жиноий жавобгарликка тортиш.

Ишчи-хизматчилар ўз иш ўрнидаги ёки ўзи ишлайдиган бўлинмадаги ёнғин хавфсизлиги талабларини яхши билишлари ва уларга қатъий амал қилишлари, ўт ўчириш воситаларидан фойдалана олишлари, меҳнат ҳамда технология интизомига қатъий риоя қилишлари, ёнғин ҳамда портлаш жиҳатидан хавфли модда ва ашёларни ишлатишни билишлари зарур.

Ҳар қандай объектда ёнғинни муваффақиятли ўчириш учун ёнғинга қарши курашиш тадбирларини олдиндан амалга ошириш катта аҳамиятга эга. Корхоналардаги ёнғинларнинг ҳарактерли хусусиятларидан бири шуки, ёнғиннинг бошланишида ҳарорат тез кўтарилади ва қуюқ тутун ажралиб

чиқади. Масалан, аланганинг ўртача тарқалиш тезлиги тўқимачилик корхоналарда 0,35-0,65 м/мин. бўлса, чанг ва момиқ юзаларга тўпланиб қолган ҳолларда 1-2 м/мин. ни ташкил этади. Таҷрибаларнинг кўрсатишича корхона цехларида аланга майдонининг тарқалиш тезлиги 8-12 м²/мин. ни ташкил этади.

Бунинг оқибатида ёнғинни бошланғич давридаёқ ўчириш имкони бўлмайди. Шу билан бирга бу шароит кишиларни эвакуатсия қилиш ишини, ўт ўчириш бўлимларининг фаолиятини қийинлаштиради. Агар ўтни ўчириш бўйича самарали тадбирлар зудлик билан амалга оширилмаса, ёнғин тезда ривожланиб, катталашиб кетади.

Буларнинг ҳаммаси корхонани ёнғинга қарши ҳар томонлама пухта тайёргарлик кўришга мажбур қилади. Бу тайёргарликнинг асосий шартларидан бири ёнғинни ўчириш бўйича тезкорлик билан режа ишлаб чиқишдир. Бунинг учун шароитни ҳисобга олган ҳолда, бўлиши мумкин бўлган энг мураккаб ёнғин кўзда тутилади ва унинг асосида воситалар ва кишилар сони ҳисоблаб чиқилади.

Тезкорлик билан тузилган режа чизма ҳамда матндан иборат бўлади. Чизма қисмида корхонанинг асосий ишлаб чиқариш биноси ва унга ёндошган ёрдамчи бинолар, йўллар ва сув манбаларининг биргаликдаги схемаси кўрсатилади. Режада ўт ўчириш учун ишлатилиши мумкин бўлган барча сув манбалари, улар билан бино орасидаги масофалар кўрсатилиши ва ўт ўчириш бўлимлари ўз насосларини қайси сув манбаига ўрнатишлари ҳам кўрсатилиши керак. Зарур бўлса, кўп қавақтли биноларда ҳар бир қавақтнинг режаси ва унинг қирқими илова қилинади. Бу режа барча зарурий ахборотлар билан таъминланиши лозим.

Режанинг матн қисмида шу бинонинг ўзига хос хусусиятлари, ёнғин пайтида одамларни эвакуатсия қилиш, моддий бойликларни сақлаб қолиш, келаётган ўт ўчириш бўлимларининг еркин ҳаракат қилишлари ва қутқарув ишларини амалга ошириш тадбирлари кўрсатилади. Режада ўт ўчириш

штабига корхона маъмурияти вакиллари жалб қилиш кўзда тутилади. Бунда ёнғин пайтида ўт ўчириш штабига жалб қилинган ҳар бир раҳбар нима қилиш аниқ ва тўлиқ ёзиб чиқилади.

Саноат корхонасининг ёнғин жиҳатидан хавфсизлиги корхона ҳудудида бинолар, автомобил йўллари, термийўлларнинг оқилона жойлаштирилишига, сув резервуарлари, ўт ўчирувчилар депосининг мавжудлиги ҳамда жойлашувига кўпроқ эътибор берилади.

Корхонанинг бош режасида ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларнинг жойлашуви шамол йўналишининг қўлдастасига асосан лойиҳаланади. Корхона ҳудуди энг яқин тураржой даҳасига нисбатан шамолга тескари томонда жойлаштирилади. Ёнғин жиҳатидан энг хавфли бино ва иншоотлар ҳам корхонанинг бош режасида шу нуқати назар асосида, бино ҳамда иншоотларнинг гуруҳланишини ҳисобга олиб, ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни ва ёнғин хавфи белгиларидан келиб чиққан ҳолда жойлаштирилиши лозим.

4.3. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлимида фавқулотда ҳолатлар доирасидаги чора-тадбирлари

Фавқулодда вазият (ФВ)³² — маълум ҳудудда юз берган фалокат, ҳалокат ва бошқа турдаги офатлар натижасида кишиларнинг ўлимига, саломатлигига, теварак атрофдаги табиий муҳитга сезиларли моддий зарар этказувчи, одамларнинг турмуш шароитини бузилишига олиб келадиган ҳолатдир.

Фавқулодда вазиятлар хавфнинг тарқалиш тезлигига кўра, қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

а) тасодифий ФВ — ер силкиниши, портлаш, транспорт воситалардаги авариялар ва бошқалар;

б) шиддатли ФВ — ёнғинлар, заҳарли газлар отилиб чиқувчи

³² Фавқулодда вазият кейингиларда-ФВ

портлашлар ва бошқалар;

в) мўтадил (ўртача) ФВ — сув тошқинлари, вулқонларнинг отилиб чиқиши, радиоактив моддалар оқиб чикувчи авариялар ва бошқалар;

г) равон ФВ — секин-аста тарқалувчи хавфлар: қургоқчилик, эпидемияларнинг тарқалиши, тупроқнинг ифлосланиши, сувни кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва бошқалар.

Фавқулодда вазиятлар яна тарқалиш миқёсига (шикастланганлар сонига ҳамда моддий йўқотишлар миқдорига қараб) кўра 4 гуруҳга бўлинади:

1 Локал (объект миқёсидаги) ФВ;

2 Маҳаллий ФВ;

3 Республика (миллий) ФВ;

4 Трансчегаравий (глобал).

Локал Фавқулодда вазият — бирор объектга тааллуқли бўлиб, унинг миқёси ўша объект ҳудуди билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан ортиқ бўлмаган одам жабрланган ёки 100 дан ортиқ бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар Фавқулодда вазият павдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорни ташкил этган ҳисобланади. Бундай ФВ оқибатлари шу объект кучи ва ресурслари билан тугатилади.

Маҳаллий тавсифдаги Фавқулодда вазият — аҳоли яшайдиган ҳудуд (аҳоли пункти, шаҳар, туман, вилоят) билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан ортиқ, бироқ 500 дан кам бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар Фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқни, бироқ 0,5 миллион бараваридан кўп бўлмаган миқдорни ташкил этган ҳисобланади.

Республика (миллий) тавсифдаги Фавқулодда вазият дейилганда — Фавқулодда вазият натижасида 500 дан ортиқ одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар ФВ пайдо бўлган кунда энг кам

ойлик иш хақи миқдорининг 0,5 миллион бараваридан ортиғини ташкил этадиган, ҳамда ФВ минтақаси вилоят чегарасидан ташқарига чиқадиган, республика миқёсида тарқалиши мумкин бўлган ФВ тушунилади.

Трансчегаравий (глобал) тавсифдаги Фавқулодда вазият дейилганда эса, оқибатлари мамлакат ташқарисига чиқадиган ёхуд ФВ чет элда юз берган ва Ўзбекистон ҳудудига дахлдор ҳолат тушунилади.

Эпидемия — одамларнинг гуруҳ бўлиб юқумли касалланиши, уларнинг захарланиши (захарли модда билан ҳамда озиқ-овқатдан оммавий захарланиш); эпизоотия — ҳайвонларнинг оммавий касалланиши ёки нобуд бўлиши; Эпифитотия эса ўсимликларнинг оммавий нобуд бўлишидир.

Техноген тусдаги Фавқулодда вазиятларга 7 хил турдаги вазиятлар киради:

1) Транспортлардаги авариялар ва ҳалокатлар — экипаж аъзолари ва йўловчиларнинг ўлимига, ҳаво кемаларининг тўлиқ парчаланишига ёки қаттиқ шикастланишига ҳамда қидирув ва аварияқидирув ишларини талаб қиладиган авиа ҳалокатлар;

Ёнғинга, портлашга, ҳаракатланувчи таркибининг бузилишига сабаб бўлган ва темир йўл ходимларининг ҳалокат ҳудудидаги темир йўл платформаларида, вокзал биноларида ва шаҳар иморатларида бўлган одамлар ўлимига, шунингдек, ташланган кучли таъсир кўрсатувчи захарли модда (КТЗМ)лар билан ҳалокат жойига туташ ҳудуднинг захарланишига олиб келган темир йўл транспортдаги ҳалокат ва фалокатлар;

Портлашларга, ёнғинларга, транспорт воситаларининг парчаланишига, ташилаётган КТЗМларнинг зарарли хоссалари намоён бўлишига ва одамлар ўлими (жароҳатланиши, захарланиши)га сабаб бўладиган автомобил транспортининг ҳалокати ва авариялари, шу жумладан, йўлтранспорт ходисалари;

Одамларнинг ўлимига, шикастланишига ва захарланишига, метрополитен поёздлари парчаланишига олиб келадиган метрополитен

бекатларидаги ва тунелларидаги ҳалокатлар, авариялар, ёнғинлар;

Газ, нефт маҳсулотларининг отилиб чиқишига, очиқ нефт ва газ фаввораларининг ёниб кетишига сабаб бўладиган магистрал қувурлардаги авариялар.

2) Кимёвий хавфли объектлардаги авариялар:

Теваракатроф табиий муҳитга таъсир қилувчи захарли моддаларнинг (авария ҳолатида) одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг кўплаб шикастланишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган тақдирда, йўл қўйиладиган чегаравий концентрациялардан анча ортиқ миқдорда санитария — химоя ҳудудидан четга чиқишига сабаб бўладиган кимёвий хавфли объектлардаги авариялар, ёнғин ва портлашлар.

3) Ёнғин, портлаш хавфи мавжуд бўлган объектлардаги авариялар: Технологик жараёнда портлайдиган, осон ёниб кетадиган ҳамда бошқа ёнғин учун хавфли моддалар ва материаллар ишлатиладиган ёки сақланадиган объектлардаги одамларнинг механик ва термик шикастланишларига, захарланишларига ва ўлимига, асосий ишлаб чиқариш захираларининг нобуд бўлишига, Фавқулодда вазиятлар ҳудудларида ишлаб чиқариш маромининг ва одамлар ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ёнғинлар ва портлашлар;

Одамларнинг шикастланишига, захарланишига ва ўлимига олиб келадиган ҳамда қидирув-қутқариш ишларини ўтказишни, нафас олиш органларини муҳофаза қилишнинг махсус анжомларини ва воситаларини қўллашни талаб қилувчи кўмир шахталаридаги ҳамда конруда саноатидаги газ ва чанг портлаши билан боғлиқ авариялар, ёнғинлар ва жинсларнинг қўпорилиши.

4) Энергетика ва коммунал тизимлардаги авариялар: Саноат ва қишлоқ-хўжалиги маҳсулотлари истеъмолчиларининг авария туфайли энергия таъминотисиз қолишига ҳамда аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ГЭС, ГРЭС, ИЭСлардаги, туман иссиқлик марказларидаги электр

тармоқлардаги буғқозон қурилмаларидаги, компрессор, газ тақсимлаш шахобчаларидаги ва бошқа энергия таъминоти объектларидаги авариялар, ёнғинлар, аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига ва саломатлигига хавф туғилишига олиб келадиган газ қувурларидаги, сув чиқариш иншоотларидаги, сув қувурларидаги, канализация ва бошқа коммунал объектларидаги авариялар;

Атмосфера, тупроқ, ер ости ва ер усти сувларининг одамлар саломатлигига хавф туғдирувчи даражада концентрациядаги зарарли моддалар билан ифлосланишига сабаб бўладиган газ тозалаш қурилмаларидаги, биологик ва бошқа тозалаш иншоотларидаги авариялар.

5) Бино ва иншоотларнинг бирдан қулаб тушиши билан боғлиқ авариялар:

Одамлар ўлими билан боғлиқ бўлган ва зудлик билан аварияқутқарув ўтказилишини ҳамда зарар кўрганларга шоншшнч тиббий ёрдам кўрсатилишини талаб қиладиган мактаблар, касалхоналар, кинотеатрлар ва бошқа ижтимоий йўналишдаги объектлар, шунингдек, уй-жой сектори бинолари конструкцияларининг тўсатдан бузилиши, ёнғинлар, газ портлаши ва бошқа ходисалар.

6) Радиоактив ва бошқа хавфли ҳамда экологик жihatдан зарарли моддалардан фойдаланши ёки уларни сақлаш билан боғлиқ авариялар:

Санитария-ҳимоя ҳудуди ташқарига чиқариб ташланиши натижасида пайдо бўладиган юқори даражадаги радиоактивлик одамларнинг йўл қўйиладиган кўп миқдорда нурланишини келтириб чиқарадиган технологик жараёнда радиоактив моддалардан фойдаланадиган объектлардаги авариялар; радиоактив материалларни ташиш вақтидаги авариялар; радиоизотоп буюмларнинг йўқотилиши; биологик воситаларни ва улардан олинадиган препаратларни тайёрлаш, сақлаш ва ташишни амалга оширувчи илмий-тадқиқот ва бошқа муассасаларда биологик воситаларнинг атроф-муҳитга чиқиб кетиши ёки йўқотилиши билан боғлиқ вазиятлар.

7) Гидротехник иншоотлардаги ҳалокатлар ва авариялар: Сув омборларида, дарё ва каналлардаги бузилишлар, баланд тоғлардаги йўллардан сув уриб кетиши натижасида вужудга келадиган ҳамда сув босган ҳудудларда одамлар ўлимига, саноат ва қишлоқ хўжалиги объектлари ишининг, аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ва шошилиш кўчириш тадбирларини талаб қиладиган ҳалокатли сув босишлари.

Экологик тусдаги ғавқулодда вазиятлар. Экологик тусдаги ФВлар асосан 3 хил бўлади:

1. Қуруқлик (тупроқ, ер ости)нинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар: ҳалокатли кўчкилар — фойдали қазилмаларни қазиб чоғида ер остига ишлов берилиши ва инсоннинг бошқа фаолияти натижасида ер юзасининг ўпирилиши, силжиши;

Тупроқ ва ер саноати туфайли келиб чиқадиган токсикантлар билан ифлосланиши, оғир металллар, нефт маҳсулотлари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида одамларнинг соғлиги учун хавф солувчи концентрацияларда қўлланиладиган пестицидлар ва бошқа зарарли химикатлар мавжудлиги.

2. Атмосфера (ҳаво мухити) таркиби ва хоссалари ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазиятлар:

Ҳаво мухитининг қуйидаги ингридиентлар билан экстремал юқори ифлосланиши:

— олтингугуртли оксид, азотли оксид, углеродли оксид, диоксид, қурум, чанг ва одамлар соғлигига хавф солувчи концентрацияларда антропоген тусдаги бошқа зарарли моддалар;

— кенг қўламда кислотали ҳудудлар ҳосил бўлиши ва кўп миқдорда кислота чиқиндилари ёғилиши;

— радиациянинг юқори даражаси.

3. Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар:

Ер юзаси ва ер ости сувларининг саноат ва қишлоқ-хўжалиги ишлаб чиқариши оқовалари;

Нефт маҳсулотлари, одамларнинг заҳарланишига олиб келган ёки олиб келиши мумкин бўлган, таркибида оғир металллар, ҳар хил заҳарли химикатлар мавжуд чиқиндилар ва бошқа зарарли моддалар билан экстеремал юқори даражада ифлосланиши;

Биолар, муҳандислик коммуникациялари ва уй-жойларнинг эмирилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган сизот сувлар миқдорининг ортиши;

Сув манбалари ва сув олиш жойларининг зарарли моддалар билан ифлосланиши оқибатида ичимлик сувининг кескин етишмаслиги.

Ҳозирги вақтда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти — БМТ бўйича фавқулодда вазиятларнинг тавсифига яна қўшимча қилиб:

- а) ижтимоий-сиёсий тавсифдаги ФВ;
- б) ҳарбий тавсифдаги ФВ ни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра бизнинг минтақада 7 хил ФВ турлари тасдиқланган:

- 1. Зилзилалар, ер сурилиши;
- 2. Сел, сув тошқинлари ва бошқалар;
- 3. Кимёвий хавфли объектларда авария ва фалокатлар (ўткир заҳарли моддаларнинг ажралиб чиқиши);
- 4. Портлаш ва ёнғин хавфи мавжуд объектлардаги авария ва фалокатлар;
- 5. Темир йўл ва бошқа транспорт воситаларида ташиш пайтидаги авария ва фалокатлар;
- 6. Хавфли эпидемияларнинг тарқалиши;
- 7. Радиоактив манбалардаги авариялар.

Фуқаро муҳофазаси давлат тизимлари — ҳарбий даврда ҳам, тинчлик даврида ҳам юзага келадиган хавфлардан аҳолини, ҳудудларни, моддий бойликларни муҳофаза қилишда муҳим вазифаларни бажаради. Бу борада

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майда қабул қилган «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги қонунида ўз аксини топган.

4.4. Пастдарғом туман ҳокимлиги молия бўлимида фаолият кўрсатаётган ходимларга тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича амалга оширилиб келаётган ишлари ва уни мукаммалаштириш йўллари

Касал бўлиб қолганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда ва бошқа ҳолларда фуқаролар профилактик, ташхис қўйиш-даволаш, куч-қувватни тиклаш, санаторий-курорт, протез-ортопедия ёрдами ва бошқа хил ёрдамни, шунингдек беморларни, меҳнатга лаёқатсиз ва ногирон кишиларни боқиш-парваришлаш юзасидан ижтимоий чора-тадбирларни, шу жумладан, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тўлашни ўз ичига оладиган тиббий-ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга.

Тиббий-ижтимоий ёрдам тиббиёт ходимлари ва бошқа мутахассислар томонидан кўрсатилади.

Фуқаролар ўзларини ихтиёрий равишда тиббий суғурта қилдириш асосида, шунингдек корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг маблағлари, ўз шахсий маблағлари ҳамда қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан қўшимча тиббий ва бошқа хил хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Фуқароларнинг айрим тоифалари протезлар, ортопедик ва мослама буюмлар, эшитиш аппаратлари, ҳаракатланиш воситалари ва бошқа махсус воситалар билан имтиёзли тарзда таъминланиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуққа эга бўлган фуқароларнинг тоифаларини, шунингдек уларни таъминлаш шартлари ва тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Фуқаролар ихтисослашган соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш муассасаларида тиббий экспертизадан ўтиш ҳуқуқига эга.

Биринчи медицина ёрдамининг вазифаси энг оддий чораларни кўриш

билан шикастланган одам ҳаётини қутқариб қолиш, унинг азоб-уқубатларини камайтириш, рўй бериши эҳтимол асоратларнинг олдини олиш, шикаст ёки касалликнинг ўтишини енгиллаштиришдан иборатдир.

Биринчи медицина ёрдами шикастланиш ҳодисаси рўй берган жойда шикастланган одамнинг ўзи (ўз-ўзига ёрдам бериш), ўртоғи (ўзаро ёрдам), санитар дружиначилар томонидан берилиши мумкин. Биринчи медицина ёрдамига кирадиган чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат: қон оқишини вақтинча тўхтатиб қўйиш, баданнинг жароҳатланган ва куйган жойига стерил боғлам қўйиб боғлаш, сунъий нафас олдириш ва юракни билвосита массаж қилиш, антидотлар билан укол қилиш, антибиотиклар бериш, оғрик қолдирадиган дорилар юбориш,(шок маҳалида), ёниб турган кийимни учириш, транспортда олиб бориш учун шикастланган жойни қимирламайдиган қилиб боғлаб қўйиш (транспорт иммобилизацияси), одамнинг баданини иситиш, иссиқ ва совуқдан пана қилиш, противогаз кийгизиш, шикастланган кишини заҳарланган жойдан олиб чиқиш, қисман санитар обработкадан ўтказиш.

Бир йўла ҳар хил турдаги шикастга учраган одамга биринчи медицина ёрдами кўрсатишга киришилар экан, айрим усул-амалларнинг тартибни белгилаб олиш керак. Чунончи, сон суяги очик синиб, артериядан қон кетиб турган маҳалда биринчи навбатда ҳаёт учун хатарли бўлган қон кетишини тўхтатиш, кейин жароҳатга стерил боғлам қўйиш ва шундан кейингина оёқни қимирламайдиган қилиб боғлашга (иммобилизация қилиб қўйишга) киришиш: синган жойни ҳеч қимирламайдиган қилиб қўйиш учун махсус шина солиб боғлаш ёки қўлида бор воситалардан фойдаланиш керак.

Хулоса

Бевосита солиқлар давлатнинг асосий молиявий ресурсларидан бири бўлиб, мураккаб иқтисодий муносабатларни қамраб олади. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқларнинг иқтисодиётга рағбатлантирувчи таъсирини кучайтириш мақсадида солиқ тизимини ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсирини оширишга қаратилган ислохотлар устувор аҳамият касб этади. Корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтириш, фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ставкаларини пасайтириш орқали иқтисодиётдаги соғлом муҳитни шакллантириш ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини янада жонлантириш таъминланади.

Шу нуқтаи назардан, амалда Давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш бўйича алоҳида йўриқнома ва тавсиялар ишлаб чиқилмаганлиги боис, қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- молия, солиқ ва божхона идоралари мутахассислари учун Давлат бюджетига ундирилаётган тушумларни чуқур таҳлил қилиш юзасидан махсус Йўриқнома ишлаб чиқиш;
- мазкур идораларда Давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш учун зарур маълумотлар базасини шакллантириш, уларнинг доимо янгиланиб туришини таъминловчи дастурларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;
- тегишли мутахассисларнинг малакасини ошириш юзасидан семинарлар, ўқув курсларини ташкил этиш ва зарур адабиётлар билан таъминлаш.

Айниқса, жорий йилда туман ва шаҳар молия бўлимларида бюджет даромадларини таҳлил қилиш бўйича мутахассис лавозимининг жорий қилинганини инобатга оладиган бўлсак, ушбу мутахассисларни зарур

йўриқномалар билан таъминлашда ҳам ушбу мақолада келтириб ўтилган усуллар фойдали бўлади.

Юқорида келтириб ўтилган таҳлил усуллари, Давлат бюджетининг бевосита солиқли даромадларини прогнозлаштириш, таҳлил қилиш ва ундириш билан шуғулланувчи мутахассисларга амалий кўмак бўлибхизмат қилади.

Юртимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, бир томондан давлат бюджети даромадларининг мустаҳкам базасини таъминлашни, иккинчи томондан эса, солиқ юқини максимал даражада камайитишни талаб қилади.

Ҳозирги кунда республикамызда давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш бўйича расмий тасдиқланган тартиб ёки йўриқнома мавжуд эмас. бундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, давлат бюджети даромадларини таҳлил қилиш тизимини такомиллаштириш ва молия, солиқ, ғазначилик ҳамда божхона идораларыда таҳлилнинг илмий асосланган усулларини қўллаш бугунги куннинг долзарб вазифаларыдан биридир.

Ўзбекистонда бевосита ва билвосита солиқларнинг нисбат муносабатларини мувофиқлаштиришда ривожланган мамлакатлар илғор тажрибасыдан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти хусусиятларини эътиборга олиш шарт.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларыда амалга ошириб келинаётган бюджет-солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда ва уни амалга оширишда асосий эътибор ишлаб чиқаришни кенгайтириш орқали аҳоли турмуш фаровонлигининг юқори савиясини таъминлашга қаратиш лозим.

Мамлакатимызда кичик бизнес субъектлары учун кулай солиқ муҳитини яратиш борасыда изчиллик билан чора-тадбирлар мажмуи амалга ошириб келинмоқда. Хусусан, уларга нисбатан соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш тизими амал қилишини мустаҳкамлаш зарур.

Истиқболда Ўзбекистонда давлат бюджети даромадларида бевосита солиқлар тушумини орттириш мақсадида куйидаги йўналишларда ўзгартиришлар киритиш мақсадга мувофиқ:

- мамлакатимизда солиқ имтиёзларидан фойдаланишнинг аниқ йўналишини ишлаб чиқиш. Ишлаб чиқиладиган йўналиш маҳаллий ишлаб чиқаришни кўллаб-қувватлашга ва амалда натижа берадиган имтиёзларни жорий этишга асосланиши зарур;

- бўшаётган маблағларни мақсадли вазифаларни бажаришга йўналтириш шарти билан берилган солиқ имтиёзларини ҳисоблашда аниқланган тафовутларни бюджетга молиявий жарималар кўллаган ҳолда ундириш амалиётини кенг жорий этиш.

Булар Ватанимиз тараккиётини янги босқичга кўтаришда белгиланган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2016. – 62 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. (Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2007 йил 25 декабрдаги 136-сон қонуни билан тасдиқланган) (кейинчалик киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларни ҳисобга олган ҳолда).
3. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси (Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодексини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2013 йил 26 декабр ЎРҚ-360-сон қарори билан тасдиқланган).
4. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 29 б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. - 686 б.
6. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. //Халқ сўзи, 2013 йил 19 январь, 13-сон
7. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. //Халқ сўзи, 2016 йил 15 январ. 12-сон.
8. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т., 2005. - 88 б.
9. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий

жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. //Халқ сўзи, 2017 йил 15 январь, 13-сон.

10. Arthur B. Laffer, Jan P. Seymour. The economics of the tax revolt. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. – 138 p.
11. Абулқосимов Х.Р., Хамраев О.Я. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2014. – 304-б.
12. Алимардонов М.И. ва бошқ. Юридик шахсларни солиққа тортиш. – Т.: Чўлпон, 2013. – 296 б.
13. Ансофф И. Стратегический менеджмент. – СПб.: Питер, 2011. – 344 с
14. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. - М.: Финансы и статистика, 2007. - 536 с.
15. Барулин С.В. Финансы. – М.: КНОРУС, 2011. – 640 с.
16. Барулин, С.В. Теория и история налогообложения. Учебное пособие. - М.: Экономист, 2009. – 240 с.
17. Бочаров В.В. Корпоративные финансы. – СПб.: Питер, 2012.
18. Вахабов А., Разыкова Г. Модернизация экономики. Учебное пособие. – Т.: Iqtisod-moliya, 2014. – 200 с.
19. Вахабов А.В. ва бошқ. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-moliya, 2014. – 372 б.
20. Вахабов А.В., Санакулова Б.Р. Кичик бизнес ва тадбиркорликни солиққа тортиш. Дарслик. – Т.: Иқтисод-молия, 2013. – 388-б.
21. Вьлкова Е.С., Романовский М.В. Налоговое планирование. — С-Пб.: Питер, 2004. – 250 с.
22. Гадоев Э., Кузиева Н. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 264 б.
23. Гончаров. А. Прямые и косвенные налоги: поиск оптимальной модели. // Налоги. - 2008. № 6.
24. Есмурзаев Ж.Т. Маҳаллий солиқларни ундириш механизмини такомиллаштириш масалалари // Журнал налогоплательщика. – Т., 2006. -

№7(65) -с.38-40.

25. Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. - Т: Фан, 2004. - 224 б.
26. Зайналов Д., Саттаров Т. Проблемы обеспечения финансовой стабильности предприятий. Монография. – Т.: Шарк, 2011. – 260 с.
27. Зайналов Ж.Р., Қосимова Ф. Солиқлар ва солиққа тортиш. Маъруза курси. – Самарқанд: СамИСИ, 2015. – 324 б.
28. Исламкулов А.Х., Ражаббаев Ш.Р., Пардаев У.У. Давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш. Монография. – Т.: Спектрум Медиа Групп, 2015. – 160 б.
29. Камилов М.М. Қўшилган қиймат солиғини ундириш механизми ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун дисс.автореферати. – Тошкент: БМА, 2007. – 22 б.
30. Қодиров Б.Қ. Бевосита ва билвосита солиқлар ўртасидаги нисбат муносабатлари ва солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун дисс.автореферати. – Тошкент: БМА, 2004. – 22 б.
31. Қудратов С. Тижорат банкларида корпоратив бошқарув. Ўқув қўлланма. – Т.: Академнашр, 2016. – 160 б.
32. Лапыгин Ю.Н. Инвестиционная политика: учебное пособие / А.А. Балакирев, Е.В. Бобкова и др.; под ред. Ю.Н. Лапыгина. – М.: КНОРУС, 2011. – 320 с.
33. Лукасевич И. Я. Финансовый менеджмент. Учебник. – М.: ЭКСМО, 2010. – 768 с.
34. Майбуров И.А. и др. Теория и история налогообложения. 2-е изд.. перераб. и доп. - М., 2011. – 440 с.
35. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. - Т., : Академия, 2002. - 279 б.
36. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Х. Давлат бюджети. Ўқув қўлланма. - Т: Иқтисод ва

молия, 2007. - 21 б.

37. Маманазаров А. Солиқ сиёсати. -Т.: Молия, 2003. – 160 б.
38. Мирзаев Ф., Давронов Ш. Тижорат банклари фаолияти: инновацияси, инжиниринги ва рискларни бошқариш амалиёти. Монография. – Т.: Молия, 2014. – 160 б.
39. Нурмухамедова Б., Кабирова Н. Финансы. Учебное пособие. – Т.: Iqtisod-moliya, 2010. – 380 с.
40. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. - М.: ИНФРА-М. 1996. – 192 с.
41. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2013. – 392-б.
42. Саидов Д., Қуллиев И. Пул муомаласи ва кредит. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2014. – 268 б.
43. Соколов А.А. Теория налогов. М.: ЮрИнфоР-Пресс, 2003. -230 с.
44. Суэтин А.А. Международные валютно-финансовые отношения: учебник / А.А. Суэтин. - 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2010. – 440 с.
45. Тошматов Ш.А. Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш асослари. – Т.: Молия, 2012. – 97 б.
46. Тошматов Ш.А. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли. Монография. – Тошкент: Фан ва технология.- 2008.- 127-132 б.
47. Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р. ва бошқалар. Молиялаштиришнинг инновацион усуллари. Монография. – Т.: Молия, 2015. – 160 б.
48. Тошмуродова Б.Э. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш механизми. – Т.: Янги аср авлоди, 2002. 128 б.
49. Тошмуродова Б.Э., Элмирзаев С.Э., Ахмедов Х.Р. Корпоратив молия стратегияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2013. – 128 б.
50. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Меҳнат, 1995. – 180 б.
51. Ходиев Б.Ю., Карлибаева Р.Х., Расулов Н.М. Корпоратив бошқарув: Ўқув

- қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2011. - 301 б.
52. Ҳасанов Р.Р., Ҳайдаров Н.Х., Маликов Т.С. Молиявий бошқарув. – Т.: Ғафур Ғулом, 2009. – 840 б.
53. Ҳусанов Ғ. ва бошқалар. Молиявий менежмент. – Т., 2008. – 264 б.
54. Шодибекова Д.А. Кичик бизнесни бошқариш. Ўқув қўлланма. – Т., 2010. – 280 б.
55. Юлдашев С. ва б. Молиявий менежмент. – Т.: Ворис, 2013. – 160 б.
56. Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. - Т: Ғ.Ғулом, 2000. - 230 б.
57. Журнал ва газеталар:
- Бозор, пул ва кредит 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари;
 - Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари;
 - Солиққа тортиш ва бухгалтерия ҳисоби 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари;
 - Молия 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-2 сонлари;
 - Иқтисодиёт ва таълим 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-2 сонлари;
 - Солиқ ва божхона хабарлари 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари.
58. Интернет сайтлари:
- [http: //www.finansy.ru](http://www.finansy.ru)
- [http: //www.iqtisodiyot.uz](http://www.iqtisodiyot.uz)
- [http: //www.mf.uz](http://www.mf.uz)
- [http: //www.stat.uz](http://www.stat.uz)
- [http: //www.lex.uz](http://www.lex.uz)